

Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, Ομότιμη Διευθύντρια Ερευνών Ε.Ι.Ε.

Αννα Ταμπάκη, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών, Φιλοξενούμενη
Ερευνήτρια ΙΝΕ/ΕΙΕ

Νεοελληνικός Διαφωτισμός

Γεωγραφική και πολιτισμική πολυμέρεια

Το φαινόμενο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ξεπερνά τα στενά όρια της εθνικής και ακόμη περισσότερο μιας στενά εννοούμενης γεωγραφικής οριοθέτησης και περιχαράκωσης.

Αντανακλά ένα σύνθετο πλέγμα ανανεωτικών ρευμάτων στον βαλκανικό χώρο υπό οθωμανική κυριαρχία, χώρο στον οποίο η ελληνική γλώσσα λειτούργησε ως οχηματική γλώσσα (*langue véhiculaire*), ως γλώσσα του εμπορίου, ως *lingua franca*, και ως γλώσσα παιδείας, ιδίως σε μερικές εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Επέδρασε δηλαδή σ' έναν ευρύτατο γεω-πολιτικό χώρο που αντιστοιχεί με αυτό που ορίζουμε Νοτιο-Ανατολική Ευρώπη ως τα παράλια της Μικράς Ασίας. Προσέλαβε ευρύτερο βαλκανικό χαρακτήρα, καθώς συμπεριέλαβε στους κόλπους του Έλληνες καθώς και μη Έλληνες 'εξελληνισμένους' λογίους. Σ' αυτό το σχήμα πρέπει να προσμετρήσουμε και ορισμένους δυναμικούς πυρήνες παιδείας που μορφοποιήθηκαν εξαιτίας των ευνοϊκών εμπορικών συγκυριών στις ελληνικές παροικίες της Κεντρικής Ευρώπης, της Νότιας Ρωσσίας (π.χ. Οδησσός) και της Δυτικής Ευρώπης (Βενετία, Βιέννη, Παρίσι, κ.ά.). Ένα από τα πλέον δυναμικά χαρακτηριστικά του ρεύματος ήταν η κυρίαρχη παιδαγωγική και εκλαϊκευτική του ροπή. Αφομοίωσε με εκλεκτικό τρόπο διάφορες τάσεις των αντίστοιχων δυτικών ρευμάτων, κυρίως του αγγλικού, γαλλικού, ιταλικού και γερμανικού Διαφωτισμού.

Από τον 18ο αιώνα, εξαιτίας της κρίσης των κοινωνικών δομών και των πολιτικών θεσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι ποικίλες εθνικές

ομάδες που συγκροτούσαν το κοινωνικό και πολιτισμικό μωσαϊκό της βαλκανικής Χερσονήσου αντιδρώντας, αναζήτησαν ένα νέο κοινωνικό σχήμα, που άρχισε να διαφοροποιείται από το υπάρχον, ένα σύστημα αξιών προσανατολισμένο προς τα δυτικά 'νεωτερικά' πρότυπα. Στην περίοδο που μεσολάβησε ανάμεσα στη Συνθήκη του Πασσάροβιτς (1718) και στη Συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774), στο βόρειο τμήμα της Βαλκανικής, στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και στο βόρειο τμήμα της Ελλάδας δημιουργήθηκαν ευνοϊκές προϋποθέσεις οικονομικής ανάπτυξης, μέσω των εμπορικών δραστηριοτήτων. Εκ παραλλήλου, ένα δυναμικό θαλάσσιο εμπορικό δίκτυο εγκαθιδρύθηκε στην ανατολική Μεσόγειο και στη Μαύρη Θάλασσα. Μετά το 1750, τα ευρωπαϊκά εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας γνώρισαν δημογραφική ανάπτυξη και σταθερότητα. Τα ανερχόμενα εμπορικά αστικά στρώματα εισήγαγαν, μέσα από σειρά κοινωνικών αλλαγών και πνευματικών οσμώσεων, τον Διαφωτισμό στη Νοτιο-ανατολική Ευρώπη, γεγονός που βαθμιαία οδήγησε στη διατύπωση εθνικών αιτημάτων για να καταλήξει στη δημιουργία των εθνικών κρατών.

Οι αλλαγές στον τρόπο ζωής υιοθετήθηκαν σιγά σιγά και αφομοιώθηκαν με αρκετές αντιστάσεις· είναι δυνατόν δε να ανιχνευθούν σε πολλά επίπεδα της κοινωνικής ζωής, από τον οικονομικό παράγοντα στις νοητικές διεργασίες, στις αλλαγές που υφίσταται ο φυσικός χώρος, καθώς αναπτύσσεται ο πολεοδομικός ιστός, καταλήγοντας στην ανάδυση νέων συμβολισμών και εικόνων που επιχειρούν να μεταγράψουν και να αιτιολογήσουν τις κοινωνικές καινοτομίες.

Αναφορικά με τα μεγάλα δυτικά ρεύματα, ο Νεότερος Ελληνισμός δέχθηκε την επίδραση της όψιμης ιταλικής Αναγέννησης (και του Μπαρόκ στην αισθητική και τη λογοτεχνία) σχετικά αργοπορημένα, μέσα στον 17ο αιώνα. Το φαινόμενο αυτό ρίζωσε σε έναν περιφερειακό πολιτισμικό χώρο σε σχέση με τον κεντρικό κορμό του Ελληνισμού, τη βενετοκρατούμενη Κρήτη, και εξακτινώθηκε σε άλλους πυρήνες ιταλικής παιδείας, κυρίως στα Ιόνια νησιά.

Το μεγαλύτερο τμήμα του Ελληνισμού διάβηκε το κατώφλι του Διαφωτισμού χωρίς να θητεύσει ουσιαστικά στην Αναγέννηση.

Η νεοελληνική παιδεία πριν από τον Διαφωτισμό κυριαρχείται στο σύνολό της από την ορθόδοξη χριστιανική ηθική. Η εκπαίδευση στηρίζεται στον αριστοτελισμό καθώς και σε μια στερεότυπα επαναλαμβανόμενη επιλογή κειμένων της αρχαίας κλασικής και βυζαντινής γραμματείας. Γίνεται, ωστόσο, ορατή από ενωρίς η συνύπαρξη δύο καθοριστικών στοιχείων: της παράδοσης και της ανανέωσης. Έχει ειπωθεί πως στην ελληνική πνευματική ζωή η εξέλιξη των ιδεών από τον 16ο στον 19ο αιώνα διακρίνεται από διαρκή «αφομοιωτική ικανότητα», από μια ζωντανή παράδοση, ικανή να εγκολλωθεί νέα στοιχεία και να ενστερνιστεί νεωτερισμούς.

Διάκριση των φάσεων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

Οι πρώτες απόπειρες για την περιοδολόγηση του φαινομένου χρονολογούνται ήδη στον αρχόμενο 19ο αιώνα και προέρχονται από λογίους που ήσαν οι ίδιοι φορείς του κινήματος. Ο φαναριώτης Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός προτείνει στο έργο του *Μαθήματα νεοελληνικής φιλολογίας (Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη 1827) την τρίσημη διαίρεση των «προόδων», της «Αναγέννησης» της νεοελληνικής παιδείας. Η πρώτη περίοδος εκτείνεται από το 1700 ως το 1750 και κυριαρχείται από τους Φαναριώτες. Η δεύτερη περιλαμβάνει την περίοδο από το 1750 ως το 1800 και έχει ως βασικό χαρακτηριστικό την εισαγωγή στην πνευματική ζωή των «επιστημονικών κατακτήσεων» της φωτισμένης Ευρώπης. Η τρίτη είναι δυνατόν να ταυτιστεί συμβολικά με την παρουσία και τη δραστηριότητα του Αδαμάντιου Κοραή. Ο σοφός διδάσκαλος του Γένους χρησιμοποίησε στο περίφημο «Υπόμνημά» του (*Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce...*, 1803), θεμελιώδες κείμενο-ορόσημο που παρουσίασε στην παρισινή «Εταιρεία των Ανθρωποτηρητών» (Société des Observateurs de l'homme), χαρακτηριστική της διεύρυνσης του όψιμου Διαφωτισμού προς την ανθρωπογνωσιολογία, τον όρο «ηθική αναγέννηση» (révolution morale) για να εκφράσει την έννοια της «παλιγγενεσίας» (régénération) και την προσδοκώμενη ευθυγράμμιση με τα «φώτα» της Ευρώπης. Πολύ αργότερα, κατά το τρίτο μισό του 19ου αιώνα, ο

πολυπράγμων φαναριώτης λόγιος Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής διακρίνει στη *Φιλολογική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, που εκδίδει στα γαλλικά (*Histoire littéraire de la Grèce Moderne*, τ. Α, 1877) δύο μείζονες περιόδους: το διάστημα 1700-1800, το οποίο θεωρεί συνώνυμο της «επιστροφής στη ζωή» (*retour à la vie*) και την προεπαναστατική περίοδο 1800-1821, την οποία ορίζει ως «Αναγέννηση» (*Renaissance*) του Ελληνισμού. Στη σύνθεση του Ραγκαβή η θέση των πρωτεργατών ανήκει και πάλι στους Φαναριώτες.

Στον κορμό του Νεοελληνικού Διαφωτισμού προσδιορίζονται επιφαινόμενα, μέσα από τα οποία διαγράφεται η εσωτερική δυναμική του αλλά και η ιδιοτυπία του. Σύμφωνα με την αρχική διάκριση του Κ.Θ.Δημαρά, μπορούμε να μιλήσουμε για μισό αιώνα: 1770-1820, με αρκετές προβολές προς τα πίσω, ώστε να συμπεριληφθούν πρωιμότερες εκδηλώσεις των ετών 1750 και με προβολή προς τα εμπρός, ώστε να φθάσουμε στα 1830, όταν ο Διαφωτισμός γειτνιάζει με την εκκόλαψη του ρομαντικού πνεύματος. Η αποσύνθεση του Διαφωτισμού αρχίζει να γίνεται ορατή γύρω στα 1830· πυρήνες του αντιστέκονται όμως ως το 1850, και ακόμη αργότερα.

Η εμφάνιση του νεολογισμού «Διαφωτισμός» χρονολογείται γύρω στο 1862 και προέρχεται πιθανότατα από τον γερμανικό όρο *Aufklärung*. Η χρήση του εντοπίζεται για πρώτη φορά στα γραπτά του Δημητρίου Βερναρδάκη, στην πανεπιστημιακή του ομιλία *Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της Γενικής Ιστορίας εκφωνηθείς τη 20 Ιανουαρίου 1862*.

Οι συνδηλώσεις της εκφοράς του: «της λεγομένης εποχής του διαφωτισμού» εμπεριέχουν αρνητική χροιά, πράγμα ευεξήγητο αφού ο Βερναρδάκης την εποχή εκείνη εμφορείτο από το πνεύμα του γερμανικού ρομαντισμού. Ο όρος εντοπίζεται ακόμη στα γραπτά του επίσης γερμανοτραφούς Νεοκλή Καζάζη, διακεκριμένου νομομαθούς, καθηγητή της Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Θεωρείται ότι ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός αποτελεί βλαστάρι, κλάδο του μεγάλου κορμού του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Εάν ωστόσο ο νεολογισμός Διαφωτισμός δημιουργήθηκε σε συσχετισμό με τους αντίστοιχους ευρωπαϊκούς: *Enlightenment*, *Aufklärung* και *Illuminismo*, οι

εκφράσεις «Φώτα», «Φώτα της Ευρώπης», «φωτισμένα έθνη», που οδηγούν στις συνδηλώσεις του γαλλικού όρου *lumières*, δεν ανήκουν στο πεδίο των νεολογισμών. Η συμβολική σήμανση του *φωτός* προέρχεται από το γλωσσικό οπλοστάσιο αιώνων καθώς ανάγεται στα κλασικά ρητορικά σχήματα και την εκκλησιαστική και ανθρωπιστική παιδεία. Γίνεται επίσης χρήση του στο λεξιλόγιο του ρεύματος του «θρησκευτικού ουμανισμού» του 17ου αιώνα, πολύ πριν από το «πρελούδιο» των Φώτων· εδώ η προτροπή για τον φωτισμό του Γένους οδηγεί στην ιδεατή συμβίωση της κλασικής παιδείας με τη βυζαντινή παράδοση. Ο όρος ενσωματώθηκε στον 18ο αιώνα σε ένα νέο πλαίσιο αναφοράς και εμπλουτίστηκε με νέες σημασιολογικές συνδηλώσεις. Η ευθυγράμμιση με τις κατακτήσεις της δυτικής σκέψης είναι φανερή· αυτή η διαδικασία προϋποθέτει επίσης την επανάκτηση των αξιών, από την Αρχαιότητα μέσω της δυτικής Αναγέννησης στη φωτισμένη Ευρώπη, και απ' εκεί στον Νεότερο Ελληνισμό, πορεία που καταλήγει στη μεταγενέστερη κοραϊκή «μετακένωση» της δυτικής γνώσης και στην ανάκτηση της πατρώας κληρονομιάς, της κλασικής παιδείας.

Η βυζαντινή οικουμενική ιδέα επιβιώνει μέσα από το εκκλησιαστικό οικοδόμημα και, εν πολλοίς, κυρίως στο πρώιμο στάδιο, μέσα από τη φαναριώτικη ιδεολογία (όπως διατυπώνεται στην περίφημη ερμηνευτική σύνθεση του Nicolae Iorga «Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο»), ενώ η βαθμιαία συντελούμενη εθνική αφύπνιση στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην αρχαιολατρεία και την προσδοκώμενη ανάκτηση της αρχαίας κληρονομιάς. Η ιδέα της Ορθοδοξίας εξακολουθεί να ταυτίζεται με αυτήν του Γένους. Στη συλλογική μνήμη των λαών της Νοτιο-ανατολικής Ευρώπης, στη λαϊκή παράδοση και στους θρύλους, η χαμένη χριστιανική αυτοκρατορία είναι παρούσα. Οι προσδοκίες της ρωσικής επέμβασης στην Ανατολή θεμελιώθηκαν άλλωστε στη βάση της κοινής θρησκείας. Από την άλλη πλευρά στέκει η επανασύνδεση με την Αρχαιότητα. Το «κλασικό όραμα» και η αναβίωσή του, κοινός τόπος του ευρωπαϊκού κλασικισμού από την Αναγέννηση και μετά, με την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης απέκτησε μεγαλύτερη δυναμική· ο «ηρωικός νεοκλασικισμός» μετατράπηκε σε κοινωνικό βίωμα.

Πρώιμος Διαφωτισμός

Η περίοδος 1700-1750 ενέχει στη Νοτιο-ανατολική Ευρώπη τον ρόλο του «πρώιμου Διαφωτισμού» (*Frühaufklärung*).

Περιοριστικό παράδειγμα προσφέρει η οικογένεια των Μαυροκορδάτων. Γλωσσομαθείς και εξαιρετικά καλλιεργημένοι προσανατολίστηκαν προς το μετριοπαθές ιδεώδες του «πεφωτισμένου απολυταρχισμού». Είχαν άριστη φιλολογική ενημέρωση, διατηρούσαν αξιοζήλευτη βιβλιοθήκη και ήσαν σε επαφή με δυτικούς λογίους, όπως ο Jean Le Clerc. Ήσαν αναμφίβολα επί ίσοις όροις «πολίτες» της ιδανικής «Πολιτείας των ευρωπαϊκών γραμμάτων». Ο Αλέξανδρος ο εξ Απορρήτων, ο πρώτος της ‘δυναστείας’ και ο Νικόλαος, πρώτος φαναριώτης ηγεμόνας στη Μολδαβία (1709), υπήρξαν φορείς νεωτερικών ιδεών στον τομέα του ηθικού και πολιτικού στοχασμού και γνώριζαν τους γάλλους ηθολόγους, όπως τον La Rochefoucauld. Στο μυθιστορηματικό έργο του Νικολάου, *Φιλοθέου Πάρεργα* (1713), εντοπίζουμε απηχήσεις των μεγάλων φιλολογικών συζητήσεων της εποχής: νύξεις για τη «Διαμάχη Αρχαίων και Νεοτέρων» (*Querelle des Anciens et des Modernes*), για την ηθικότητα του θεάματος, την ιστορική κριτική, κ.λπ. Ο Νικόλαος, αποσκιρτώντας από τον καθιερωμένο νεοαριστοτελισμό προσανατολίζεται προς τον Πλάτωνα και αναφέρεται στη σύγχρονή του φιλοσοφία (Locke, Hobbes, Bacon). Στον κύκλο της ηγεμονικής οικογένειας των Μαυροκορδάτων θα συναντήσουμε και τα πρώτα μηνύματα ενδιαφέροντος για τα δυτικά λογοτεχνικά είδη (μυθιστόρημα, θέατρο), μέσα από τις πλούσιες «αναγνώσεις» τους και το συντονισμένο μεταφραστικό εγχείρημα εμβληματικών έργων: Φενελόν, *Οι Περιπέτειες του Τηλεμάχου*· Θερβάντες, *Δον Κιχώτης*· πολυάριθμες κωμωδίες του Μολιέρου· Gracián y Morales, *El Criticón*, κ.ά. Οφείλουμε να μνημονεύσουμε εδώ την ιδιότυπη λειτουργία του χειρογράφου, εν προκειμένω της χειρόγραφης μετάφρασης που διαδίδεται, καθώς κυκλοφορεί μέσω της αντιγραφής, ως ‘νεωτερική’ γνώση και εμπειρία στους φαναριώτικους κύκλους.

Η ανάπτυξη του φιλοσοφικού και πολιτικού στοχασμού

Κατά τη διάρκεια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού συντελέστηκε η εισδοχή της φιλοσοφίας στο ευρύτερο πλαίσιο της διαπαιδαγώγησης του Γένους μέσω της οργανικής της σύνδεσης με την πρακτική ζωή. Ο πρακτικός αυτός προσανατολισμός της φιλοσοφίας φανερώνεται εν πρώτοις με την προβολή της ηθικής και του προσδιορισμού της κοινωνικής συμπεριφοράς. Γενικά, πιστεύεται την εποχή αυτή ότι η νεοελληνική διανόηση είναι σε θέση να σκεφθεί τον εαυτό της όχι μόνο ως ερμηνευτική του δυτικού πολιτισμού αλλά και ως αυτοπροσδιορισμός της εθνικής φιλοσοφικής παράδοσης. Η περίοδος της νεοελληνικής σκέψης, η οποία καθορίστηκε από τις πνευματικές ανάγκες της νεοελληνικής κοινωνίας της καμπής του 18ου αιώνα για εκσυγχρονισμό και ανανέωση, αξιολογήθηκε από τον πρώτο ιστορικό της νεοελληνικής φιλοσοφίας, τον Κωνσταντίνο Μ. Κούμα. Ως ιστορικός και φιλόσοφος, ο λόγιος αυτός αναγνωρίζει τη διαχρονική παρουσία της ελληνικής φιλοσοφίας σε δύσκολους αιώνες, κατά τους οποίους ανασυντάσσονται οι πνευματικές του δυνάμεις· έχει κυρίως συναίσθηση των ιδιοτυπιών της εποχής του και της μοναδικότητάς της στην ιστορία του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού. Υπάρχει αποδέσμευση από την επικυριαρχία της Αρχαιότητας αλλά συγχρόνως και αναγνώρισή της ως πρωτοπορία της νεότερης ευρωπαϊκής σκέψης. Στο ερώτημα Αρχαιότητα ή νεωτερικότητα; Αριστοτέλης ή Locke και Newton; η απάντηση δίνεται γλαφυρά από τον Ιώσηπο Μοισιόδακα, όταν δηλώνει ότι *«η Ευρώπη την σήμερον υπερβαίνει κατά την σοφίαν ως και την παλαιάν Ελλάδα»*.

Ένα άλλο φαινόμενο αυτής της εποχής είναι η ανάπτυξη της νεότερης ελληνικής πολιτικής σκέψης, η οποία προσανατολισμένη προς τον ευρωπαϊκό φιλελευθερισμό, θα ακολουθήσει το δικό της δρόμο. Το πολιτικό πρότυπο της γαλλικής επαναστατικής ιδεολογίας και οι φιλελεύθερες θεωρίες των Άγγλων φιλοσόφων και πολιτικών διανοητών συντελούν στην ανάδειξη του νεοελληνικού δημοκρατικού προτύπου. Οι ιδέες της ισότητας, της ελευθερίας, της προσωπικής ασφάλειας και της ιδιοκτησίας πέρασαν στην προβληματική των ελληνικών κειμένων, όπως εκείνων του Ρήγα Βελεστινλή, του Ανώνυμου συγγραφέα της *Ελληνικής Νομαρχίας*, των Αδαμ. Κοραή, Βενιαμίν Λεσβίου, Νεοφύτου Βάμβα, Κωνστ. Κούμα και Μιχαήλ Χρησταρή.

Οι λόγιοι αυτοί εμφανίζονται ως ριζοτόμοι και κοινωνικοί αναμορφωτές με συνείδηση του κοινωνικού τους έργου· ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις που διατύπωσαν για θέματα πολιτικής διοίκησης και κοινωνικής δικαιοσύνης, οι οποίες παραπέμπουν στις αρχές της κλασικής δημοκρατίας, στις θεωρίες του John Locke και του Jeremy Bentham καθώς και των Γάλλων φυσιοκρατών και πολιτικών φιλοσόφων του 18ου αιώνα. Υπερτονίζεται ο ρόλος του νομοθέτη και του άριστου κυβερνήτη, ο οποίος πρέπει να συνταιριάζει γνώσεις και ηθικές αρετές.

Με την εισδοχή των καινούργιων δυτικών ρευμάτων, γίνεται γνωστή η νεότερη φιλοσοφική θεματολογία και αρχίζει η ελληνική λογιοσύνη να συμμετέχει στον φιλοσοφικό προβληματισμό του ευρωπαϊκού χώρου. Ο εκλεκτισμός, που χαρακτηρίζει τις προσεγγίσεις τους, φανερώνει αφενός ελευθερία της σκέψης και απαλλαγή από τα συστήματα αλλά και συγχρόνως άμβλυνση των διαφορετικών θέσεων ανάμεσα στους αρχαίους και τους νεότερους.

«Ούκουν τοίνυν Περιπατητικός ημίν επιγραφήσεται ο της αληθείας θηράτωρ, ούτε Πλατωνικός, ουδ' άλλο όνομα τοιούτον, ούτε παλαιόν εαυτώ, προσεγκομβώσεται, ούτε νεώτερον [...] αλλά φιλόσοφος. Ίνα γαρ τούτο ή, εκλεκτικός έσται.»

(Ευγένιος Βούλγαρις, *Λογική*, Λειψία 1766, σσ. 57-58)

Η έννοια της φιλοσοφίας απαλλάσσεται από τον παραδοσιακό μεταφυσικό προβληματισμό με αποτέλεσμα την πλήρη ανακαίνιση της μορφής της συγκλίνοντας προς την ανθρωπολογία και τη μελέτη της φύσης. Αναπτύσσεται η έννοια της ορθής και «**υγιούς φιλοσοφίας**», η οποία δεν προέρχεται από τη ροπή του ανθρώπου μονάχα προς το **ειδέναι** αλλά και προς το **ορθώς πράττειν**. Ακόμη η προσπάθεια της στενής σύνδεσης της φιλοσοφίας με τα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες θα διατηρηθεί σ' όλη τη διάρκεια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού· η μελέτη της φύσης συνιστά αντικείμενο της φιλοσοφικής έρευνας, της οποίας μέλημα αποτελεί η επιστημονική μέθοδος. Οι όροι «φυσική φιλοσοφία», «χημική φιλοσοφία» και «φιλοσοφική επιστήμη» φανερώνουν τους γόνιμους δεσμούς ανάμεσα στην επιστήμη και το φιλοσοφείν. Διαβάζουμε σχετικά στον *Λόγιο Ερμή* του 1820: **«Κατά τους Νεωτέρους, η φιλοσοφία διάφορα σημαίνόμενα**

επιδέχεται συχνάκις εκλαμβάνεται δια το βάσιμον, βέβαιον και ουσιώδες μέρος των επιστημών».

Πρός την κατεύθυνση αυτή, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η σημασιολογική αλλαγή του όρου μεταφυσική. Η μεταφυσική δεν είναι πιά η οντολογία, η αριστοτελική πρώτη φιλοσοφία, η επιστήμη των πρώτων αρχών. Μετατρέπεται σε γενετική γνωσιοθεωρία και ψυχολογία καθώς και σε γενική επιστημολογία.

Οι Έλληνες θιασώτες του Διαφωτισμού συγκράτησαν την πολλαπλότητα της κίνησης των Φώτων: πρώιμος γερμανικός Διαφωτισμός με έμφαση στη βολφιανή φιλοσοφία, αγγλική εμπειριοκρατία, γαλλικός εγκυκλοπαιδισμός και Ιδεολογία, καντιανή σχολή. Στα φιλοσοφικά εγχειρίδια της εποχής αναδύονται καινούργιοι κλάδοι όπως η αισθητική, η ψυχολογία, η καθολική γραμματική, η παιδαγωγική, οι νεωτερικές γλωσσολογικές αντιλήψεις. Οι σχέσεις ρητορικής και αισθητικής αναπτύσσονται στα νεοελληνικά εγχειρίδια ρητορικής και ποιητικής των αρχών του 19ου αιώνα. Τα φιλοσοφικά έργα της εποχής αυτής διατρέχονται από συνεχή φροντίδα για την κατασκευή ενός ελληνικού φιλοσοφικού λεξιλογίου. Ο Κούμας, περισσότερο από τους άλλους διανοητές, επέμενε προς την κατεύθυνση αυτή, ίσως επειδή συνάντησε δυσκολίες στο μεταφραστικό του έργο και τον απασχόλησε η δημιουργία καινούργιων φιλοσοφικών όρων. Αντίθετα από τον Βούλγαρη και τον Φιλίππιδη, οι οποίοι είχαν προτείνει τον εμπλουτισμό του φιλοσοφικού λεξιλογίου με αρχαίους φιλοσοφικούς όρους, τάσσεται υπέρ των νεολογισμών, θεωρώντας ότι η αρχαία ελληνική ορολογία δεν έχει την απαιτούμενη πλαστικότητα για να εκφράσει καινούργια νοήματα.

«Νεοφανείς ιδέαι ερμηνευόμεναι με παλαιά ονόματα με φαίνεται πράγμα αντιφατικόν. Ου βάλλουσιν οίνον νέον εις ασκούς παλαιούς.»

(Κ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, Βιέννη 1820, τ. Γ', σ. η')

Η ορθολογιστική αντιμετώπιση της γλωσσικής διαδικασίας γίνεται εμφανής με την προβολή της γενικής γραμματικής. Υπογραμμίζεται η εξάρτησή της από την καθολική ισχύ του λόγου που πηγάζει από την ανθρώπινη λογικότητα και αναιρείται η οντολογική και θεολογική αντίληψη

της γλώσσας. Η γλώσσα δεν εκφράζει τα πράγματα αλλά τις έννοιες και επομένως δεν προσδιορίζει τα έσχατα πράγματα. Η φυσική όσο και η ψυχική πραγματικότητα είναι ατομική και συγκεκριμένη και η αλήθεια και το ψεύδος αποτελούν ιδιότητες του λόγου και όχι των πραγμάτων. Έχουμε να κάνουμε με ένα εννοιολογικό ρεαλισμό· το νόημα συλλαμβάνεται ως συμβατική σχέση ανάμεσα στα σημεία και τις εννοιολογικές οντότητες.

Η αμφισβήτηση του αριστοτελισμού

Τα πρώτα δειλά βήματα που σηματοδοτούν ρήξη, αμφισβήτηση του αριστοτελισμού, στροφή προς τον εξωτερικό κόσμο και την παρατήρηση, επιθυμία της ιστορικής γνώσης, εξοικείωση με τον φυσικό χώρο και το περιβάλλον, πίστη, τέλος, στο πείραμα, στην εμπειρία, παρατηρούνται στον αρχόμενο 18ο αιώνα. Αντιλαμβανόμαστε π.χ. αυτές τις αλλαγές ως ψηλαφήσεις του καινούργιου στην *Εισαγωγή εις τα Γεωγραφικά και Σφαιρικά* (1716) του Χρυσάνθου Νοταρά, πατριάρχη Ιεροσολύμων, παρόλο που αντικρούει τις θέσεις του Κοπέρνικου. Θα συναντήσουμε τα πρώτα πρώιμα δείγματα ορθολογιστικής σκέψης στο έργο του Βικέντιου Δαμοδού, του Μεθόδιου Ανθρακίτη και του Θεόδωρου Καβαλλιώτη. Ο Δαμοδός, χωρίς να απομακρυνθεί από την Ορθοδοξία, αποδέχεται την καρτεσιανή θεωρία περί «γενέσεως των παθών». Ο Ανθρακίτης φέρει στο έργο του την επίδραση του Malebranche· εκφράζει τη στροφή προς τα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες καθώς και έναν πρώιμο εκλεκτισμό. Η διδασκαλία του καταδικάζεται το 1721 ως ύποπτη ετεροδοξίας. Τέλος, ο Θεόδωρος Καβαλλιώτης από τη Μοσχόπολη, μαθητής του Βούλγαρη στα Ιωάννινα, αναφέρεται στα χειρόγρατά του στον Descartes και τον Leibniz. Αργότερα γίνονται περισσότερο αισθητές οι επιδράσεις της γερμανικής *Frühauflklärung* στην ελληνική παιδεία, κυρίως μέσα από την εκλαϊκευση συγγραμμάτων των μαθητών του Leibniz και Wolff, Baumeister και Heinecke. Με τον ιταλικό στοχασμό αρχίζει να εξοικειώνεται ο Νεότερος Ελληνισμός μετά το 1760 (Muratori, Genovesi, Soave, Beccaria και Vico).

Σχετικά με την εκπαίδευση, το μεγαλύτερο μέρος του 18ου αιώνα κυριαρχείται από τη συνύπαρξη της κλασικής παιδείας με τη βυζαντινή:

λυρική και δραματική ποίηση, ρητορική θύραθεν και εκκλησιαστική, παραινετικά κείμενα, όπως έχουμε στην *Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική* του Ιωάννη Πατούσα (α' έκδοση 1710). Αυτό το στοιχείο χαρακτηρίζει τόσο τις ανθρωπιστικές όσο και τις θετικές επιστήμες. Η διδασκαλία της αστρονομίας, των μαθηματικών, της γεωμετρίας κυριαρχούνται από την επίδραση του «θρησκευτικού ουμανισμού» του 17ου αιώνα. Ο Θεόφιλος Κορυδαλέας, ο Χρύσανθος Νοταράς, ο Ανθρακίτης συνεχίζουν την ελληνο-βυζαντινή παράδοση, εμπλουτίζοντάς την με νέα στοιχεία. Τους διαδέχονται άλλες γενιές πιο ριζοσπαστικές, προσανατολισμένες κατεξοχήν προς τη δυτική γνώση. Η αποσκίρτηση από την παράδοση και η αποδοχή των δυτικών νεωτερικών επιστημονικών θεωριών, διεισδύουν γύρω στο τρίτο μισό του 18ου αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου. Σπάνια θα συναντήσουμε εντούτοις σοβαρά δείγματα αμφισβήτησης του χριστιανικού δόγματος. Η σύγκρουση με την επίσημη Εκκλησία, θα συμβεί αρκετά αργότερα, μετά την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης.

Μορφοποίηση και ωρίμανση του διαφωτιστικού ρεύματος

Γύρω στο 1750 με 1770 μορφοποιούνται τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ρεύματος. Σημειώνεται έντονη αύξηση της εκδοτικής δραστηριότητας, υποχώρηση του εκκλησιαστικού και λειτουργικού βιβλίου, καλλιέργεια ενός συστηματικού ενδιαφέροντος για την ιστορία (αρχαία και νεότερη), ανάπτυξη της μεταφραστικής δραστηριότητας από ξένες, δυτικές γλώσσες. Τότε παρατηρούμε την εισαγωγή των θετικών επιστημών από τον Νικηφόρο Θεοτόκη και της σύγχρονης φιλοσοφίας από τον Ευγένιο Βούλγαρη, που εισήγαγε τον στοχασμό του John Locke μέσω της *Λογικής* του (1766) και μετέφρασε για πρώτη φορά Βολταίρο: *Μέμνων*, 1766· *Περί των διχονοιών των εν ταις Εκκλησίαις της Πολωνίας*, 1767, όπου και παραθέτει ως Επίμετρο το *Σχεδιάσμα περί της Ανεξιθρησκείας*, εμπνευσμένο από το περίφημο *Traité sur la tolérance* του Γάλλου φιλοσόφου αλλά και από τον αντίστοιχο μετριοπαθέστερο στοχασμό του John Locke.

Κληροδότησε στη νεοελληνική παιδεία τον κρίσιμο νεολογισμό «ανεξιθρησκεία», όπου η έμφαση δίνεται στη θρησκευτική ανοχή.

«Η Ανοχή, την οποίαν καθ' ημάς οι Λατίνοι *Tolerantiam* λέγουσι, και ημείς όχι απροσφύως ίσως ημπορούμεν να ονομάσωμεν *Ανεξιθρησκείαν*, δεν είναι παρά μία επιεικής και πραεία διάθεσις ψυχής ευσεβούς.»

(Ευγένιος Βούλγαρις, *Σχεδιάσμα περί της Ανεξιθρησκείας*, Λειψία 1767, σ. 219)

Ως αρετή οφείλει «να πατή εις το μέσον, και επίσης να απέχη από τας δύο ακρότητας» διότι η μεν υπερβολική ανοχή καταλήγει στον αδιαφορισμό, η δέ έλλειψή της οδηγεί στη θηριωδία.

Τομή αποτελεί λοιπόν η εμφάνιση του Βολταίρου στην ελληνική πνευματική ζωή, παρόλο που δεν γίνεται, ακόμη και από τους ίδιους τους εισηγητές του, ανεπιφύλακτα αποδεκτός.

«Ο Βολτάριος πάντοτε είναι Βολτάριος, καλά κακοίς συναφύρων εν τοις εαυτού πονήμασι, και συγκαταμιγνύς με τα άξια παραδοχής και επαίνου, τα αποστροφής και μέμψεως άξια.»

(Ευγένιος Βούλγαρις, *Περί των διχονοιών των εν ταις εκκλησίαις της Πολωνίας...*, Λειψία 1767, Πρόλογος, σσ. [4-5])

Σ' αυτήν τη φάση ωρίμανσης εντάσσεται ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, μεστό παράδειγμα ενός βαλκάνιου εξελληνισμένου λόγιου (μοισός+δαξ), του οποίου τα ενδιαφέροντα αντανakλούν ένα κρίσιμο σύνολο γνωστικών περιεργειών: ηθική φιλοσοφία, γεωγραφία, φυσική, μαθηματικά, παιδαγωγία. Η *Απολογία* του (1780), μέσα από την οποία αναδύεται για πρώτη φορά και ο προσωπικός εξομολογητικός λόγος, αποτελεί σημαντικό γεγονός στα έργα του αναφέρεται στον Newton, στον Locke. Στα 1765, κατά τη διάρκεια δημόσιου μαθήματός του, παρόντος και του ηγεμόνα της Μολδαβίας, αναφέρεται στον Βολταίρο.

Η δεύτερη περίοδος εκτείνεται από το 1750 με 1760 ως το 1800. Η επαφή με τη δυτική σκέψη γίνεται ομαλή και περισσότερο συνεχής. Οι αλλαγές στον τρόπο ζωής και στις νοοτροπίες αρχίζουν να γίνονται αισθητές και εμφανίζονται με μεγαλύτερο δυναμισμό στα αστικά κέντρα. Το ανανεωτικό πρόσωπο της ανερχόμενης εμπορικής αστικής τάξης αποκρυσταλώνεται. Οι εκδοτικές στρατηγικές στοχεύουν κυρίως στην εκπαίδευση και οι λόγιοι-φορείς του Διαφωτισμού προσδίδουν απόλυτη προτεραιότητα στα εκπαιδευτικά ζητήματα (Μοισιόδαξ, Καταρτζής).

Από τα πλέον προωθημένα πνεύματα της εποχής του, ο Μοισιόδαξ αντιλαμβάνεται εγκαίρως πόση «χρεία» έχει η Ελλάδα από τα φώτα της Ευρώπης.

«Επειδή την σήμερον η μία πλημμυρεί, και η άλλη υστερείται ως και τα αξιολογώτερα φώτα της Μαθήσεως.»

(Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Ηθική Φιλοσοφία*, «Προοίμιον του Μεταφραστού», Βιέννη 1761, σ. κα')

Ορμώμενος από βαθειά επίγνωση του εθνικού παρελθόντος και του παρόντος, δεν διστάζει, παίρνοντας ταυτοχρόνως θέση στο ζήτημα της Διαμάχης Παλαιών και Νεοτέρων, να υιοθετήσει μια θεμελιώδη κριτική στάση ως προς την προσέγγιση της κλασικής αρχαιότητας και γραμματείας από τους συγχρόνους του.

«Την σήμερον η Ελλάς τρέφει, και περιποιείται δύο ελαττώματα, τα πλέον ανοίκεια εις την δόξαν της. Αυτή κυριεύεται κατά κράτος από την Υπόληψιν και από την Αμέλειαν της Αρχαιότητος. Η πρώτη της εγέννησεν εκείνην την ακμαίαν Πρόληψιν, ότι όσα ή εφεύρηκαν, ή εκαλλιέργησαν οι Παλαιοί, όλα γενναία, όλα ακριβή: και η δευτέρα της επροξένησε την σπάνιν, ή μάλιστα την ερημίαν των περισσοτέρων παλαιών Συγγραμμάτων. Δεν φθάνει. Η Πρόληψις έπειτα της εφύτρωσεν ένα άσπονδον μίσος εναντίον πάντων των Νεωτέρων, και η σπάνις την εγύμνωσεν σχεδόν από όλας τας κεφαλαιωδεστέρας ειδήσεις των Παλαιών.»

(*Ηθική Φιλοσοφία*, «Προοίμιον του Μεταφραστού», σσ. ις'-ιζ')

Η μίμηση της Ευρώπης αποτελεί για τον Μοισόδακα τη μόνη και ασφαλή οδό προόδου και η μετάφραση επωμίζεται το κύριο βάρος μεταφοράς και εκλαΐκευσης των γνώσεων.

Αρκετοί νεωτερισμοί βρίσκουν εφαρμογή στα εκπαιδευτικά ιδρύματα που αρχίζουν να πληθαίνουν στα διάσπαρτα πνευματικά κέντρα του ελληνισμού, με μεγαλύτερη πυκνότητα στον αρχόμενο 19ο αιώνα, αν και πολλές φορές η συντήρηση γειτνιάζει με την ανανέωση: Αυθεντικές Ακαδημίες του Βουκουρεστίου και του Ιασίου, Αθωνιάς, Πατριαρχική Σχολή, σχολές της Ηπείρου και της δυτικής Μακεδονίας (Ιωάννινα, Άρτα, Μέτσοβο, Καστοριά, Κοζάνη, Μοσχόπολη, Σιάτιστα), Πάτμος, Αμπελάκια και Τύρναβος της

Θεσσαλίας, Μηλιές και Ζαγορά του Πηλίου, Δημητσάνα, Χίος, Σχολή των Κυδωνιών, Ευαγγελική Σχολή και Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης, Ιόνιος Ακαδημία, κ.λπ.

Το πνεύμα του γαλλικού Εγκυκλοπαιδισμού κερδίζει έδαφος. Η δεύτερη περίοδος χαρακτηρίζεται από την επίδραση που άσκησε η *Γαλλική Εγκυκλοπαιδεία* στον χώρο της Νοτιο-ανατολικής Ευρώπης. Ένας από τους περισσότερο τυπικούς εκπροσώπους της είναι ο φαναριώτης Δημήτριος Καταρτζής καθώς και μερικοί από τους μαθητές του, όπως ο Ρήγας Βελεστινλής. Πληροφορίες και θεωρίες αντλούνται από τη *Γαλλική Εγκυκλοπαιδεία* σχετικά με τη φυσική γλώσσα, τη γενική γραμματική (*grammaire générale*) και τη μεταφραστική πρακτική (Δημ. Καταρτζής), που θεωρείται απ' αυτόν: **«πράγμα περισπούδαστο και τώρα σ'όλα τα βασίλεια»** («Πρόλογος στη μετάφραση του Ρεάλ», περ. 1784).

«Προσέτι δύναται αυτή [η μετάφραση του Ρεάλ] να χρησιμεύσει και σ' εκείνον που βουληθή να κάμη παρόμοιον κόπο, μεθοδικό, να μεταφράσει άλλο τίποτε, οπού και να δουλεύεται η γλώσσα μας και να αποχτούμε και βιβλία στα ρωμαίικα με τωριναίς λογαριασμέναις ιδέαις, για να φωτίζεται το έθνος μας και να γίνεται κοινή η προκοπή με τον ίδιον τρόπο που γένηκε και στα άλλα έθνη.»

(«Πρόλογος στη μετάφραση του Ρεάλ» [Réal de Curban, *Science du gouvernement*], περ. 1784· Δημ. Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, έκδοση Κ.Θ.Δημαράς, ΟΜΕΔ, Αθήνα 1970, σ. 327)

Η *Γαλλική Εγκυκλοπαδεία* τροφοδοτεί την πένα του Χριστόδουλου Παμπλέκη σχετικά με τον ορισμό του φιλοσόφου και το περιεχόμενο της φιλοσοφίας (*Περί Φιλοσόφου, Φιλοσοφίας...*, 1786), η ακόμη του Ρήγα σχετικά με τις φυσικές επιστήμες και τη φυσιολογία (*Φυσικής Απάνθισμα*, 1790).

Η ανανέωση της γεωγραφίας ως επιστήμης αποτυπώνεται σε ένα μείζον έργο του νεοελληνικού Διαφωτισμού, στη *Νεωτερική Γεωγραφία* (1791) των Δημητρίων, του Δανιήλ Φιλιππίδη και του Γρηγορίου Κωνσταντά.

Έχουμε εν προκειμένω το διαδεδομένο φαινόμενο του ερανίσματος από ξένες πηγές, με έμμεσες αναφορές σε ξένα πρότυπα (Condillac, Abbé Raynal,

Buffon, Montesquieu, κ.ά.), όπου έχουν προστεθεί πρωτότυπα τμήματα, τα οποία αποδεικνύουν με τη σειρά τους τον βαθμό εξοικείωσης των Δημητριάων με τις σύγχρονές τους αντιλήψεις περί ανθρωπογεωγραφίας. Η προσεκτική επιστημονική εξακρίβωση απεκάλυψε τις πηγές των Ελλήνων λογίων (τη *Géographie Moderne* του Nicolle de La Croix και τις *Géographie Ancienne* και *Géographie Moderne* του Panckoucke, κείμενα που συνέθεταν το γεωγραφικό τμήμα της *Μεθοδικής Εγκυκλοπαιδείας*, εκδοτικής συνέχειας τρόπον τινα της *Εγκυκλοπαιδείας* των D' Alembert, Diderot) καθώς και την επιλεκτική διαδικασία που ενστερνίστηκαν, η οποία και αντανακλά την αφομοίωση των κατευθυντηρίων γραμμών του γαλλικού Εγκυκλοπαιδισμού.

Περίοδος ωριμότητας, η οποία θα δώσει το αναμφισβήτητο προβάδισμα στις θετικές επιστήμες, στο πείραμα, που θεωρείται κινητήριος δύναμη και απελευθέρωση του ατόμου από τα δεσμά της άγνοιας και της δεισιδαιμονίας.

Στον τομέα της ιστοριογραφίας, αφήνοντας πίσω μια μακρά παράδοση χρονογραφίας, αναπτύσσεται ολοένα και περισσότερο το ενδιαφέρον για την αρχαιότητα, όπως διαφαίνεται στον μεταφραστικό άθλο της πολύτομης (16/τομης) *Παλαιάς Ιστορίας (Histoire ancienne)* του Charles Rollin από τον Αλέξανδρο Καγκελλάριο καθώς και η ανάδυση του ενδιαφέροντος για την ερμηνεία της νεότερης περιόδου (Domenico Caminer, *Storia della guerra presenta*, 1770-1773, κ.λπ.).

Η *Παλαιά Ιστορία*, μεταφρασμένη από τα ιταλικά, αποτελεί ένα «εγκυκλοπαιδικό πανόραμα» των αρχαίων πολιτισμών, σύμφωνα με την επεξήγηση του τίτλου: των Αιγυπτίων, Καρχηδονίων, Ασσυρίων, Βαβυλωνίων, Μήδων, Περσών, Μακεδόνων, Ελλήνων, όπου προστίθενται στους τελευταίους τόμους οι κατακτήσεις των νεότερων χρόνων στα γράμματα και τις τέχνες. Από το σύνολο έργο αναδύεται ο παραδειγματικός και ηθικοδιδακτικός χαρακτήρας της ιστορίας. Η μετάφραση του Καγκελλάριου συνιστά συμβολή στην εθνική αυτογνωσία.

«Αυτό το εξαίρετον και πολυμαθέστατον Βιβλίον, έκρινα κ' εγώ να μεταγλωττισθή εις την απλήν ρωμαϊκήν φράσιν, διά να το τυπώσω, και να το προσφέρω εις το ένδοξον Γένος των Ρωμαίων [...] όχι

τόσον διά τα όσα περιέχει διά τα άλλα Βασίλεια, οπού και αυτά είναι άξια ακοής και θαυμασμού, όσο διά τα όσα γράφει διά τους Μακεδόνας, και Έλληνας, των οποίων τα λαμπρά και ένδοξα κατορθώματα, την μεγαλοκαρδίαν, ταις Επιστήμαις και Τέχναις [...] περιγράφει.»

(*Παλαιά Ιστορία*, Βενετία 1750, σ. [4]).

Στα 1767, κυκλοφορεί στη Βενετία η εξάτομη *Βυζαντίς ή Βίβλος χρονική* του Ιωάννη Στάνου. Οι τέσσερις πρώτοι τόμοι περιλαμβάνουν την απόδοση σε ομιλουμένη γλώσσα ενός απανθίσματος κειμένων που βασίζεται στην ιταλική μετάφραση της μνημειώδους *Βυζαντίδος* του Λούβρου. Στους δυο τελευταίους τόμους που αναφέρονται στη μεταβυζαντινή περίοδο ως το 1703, ο Στάνος χρησιμοποιεί μεταγενέστερες πηγές.

Απόρροια του κλίματος του «πεφωτισμένου απολυταρχισμού» αποτελεί και το ενδιαφέρον των Φαναριωτών για το ιστοριογραφικό έργο του Βολταίρου. Διασώζονται αρκετά χειρόγραφα με μεταφράσεις των δύο σημαντικών του έργων, του *Δοκιμίου περί των ηθών και πνεύματος των Εθνών* (*Essai sur les mœurs et l'esprit des Nations*, 1756) και του *Αιώνα του Λουδοβίκου ΙΔ'* (*Le siècle de Louis XIV*, 1739-1768), τα οποία πρέπει να εκπονήθηκαν γύρω στα 1770.

Μεγάλα αποσπάσματα από τον Βολταίρο περιέχει και η *Ιστορία του παρόντος πολέμου αναμεταξύ Ρουσσίας και της Οθωμανικής Πόρτας* που αναπλάθει, με βάση το προαναφερθέν έργο του Domenico Caminer, ο Σπυρίδων Παπαδόπουλος. Η συγκριτική και κριτική θέαση της ιστορικής συγχρονίας απασχολεί όλο και πιο συστηματικά τις συνειδήσεις.

«Τάχα τι άλλο εμπορεί να είναι πλέον αρεστόν, πλέον περιεργον εις όλας τας τάξεις των ανθρώπων από την γνώσιν της Ιστορίας του Κόσμου; Μία τοιαύτη γνώσις όχι μόνον ψυχαγωγεί την καρδίαν, μα και παιδεύει τον νουν μας με τα παραδείγματα των άλλων εις το να διάγωμεν φρονίμως την ζωήν μας, και να διευθύνωμεν τας πράξεις μας με τους κανόνας της Πολιτικής Επιστήμης.»

(Αγάπιος Λοβέρδος, *Ιστορία των δύο ετών 1787, 1788...*, Βενετία 1791, σσ. ε'-ς')

Στους προλόγους ιστορικών συγγραμμάτων της καμπής του 18ου αιώνα συνδέεται η κατάκτηση της ιστορικής γνώσης με το ατομικό και συλλογικό «ευ ζήν». Στην *Αρχαιολογία Συνοπτική των Ελλήνων* (Βιέννη 1796), την οποία ερανίστηκε ο κοζανίτης ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Σακελλάριος από γερμανικές πηγές, τονίζεται πως η εμπέδωση των διδαγμάτων που προσφέρει η διαχρονική και κριτική αποτίμηση της ιστορίας συμβάλλει στην αρμονική συμβίωση του ατόμου με το κοινωνικό του περιβάλλον: «[...] **οπού είναι αυτό αναγκαία διά να ζήση ευδαιμόνως μεταξύ των πλησίων του και αδελφών του**». Οι ιστοριογραφικές απόπειρες, μεταφράσεις και ερανίσματα από δυτικά έργα, θα ενταθούν στην τρίτη και πλέον ώριμη φάση του νεοελληνικού Διαφωτισμού (Δημήτριος Αλεξανδρίδης, Αθανάσιος Σταγειρίτης, Στέφανος Κομμητάς, Διονύσιος Φωτεινός), βρίσκοντας την ολοκλήρωση και απόληξή τους στο πολύτομο έργο του Κωνσταντίνου Κούμα, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων* (Βιέννη, 1830-1832).

Η αρχή του εκσυγχρονισμού των δομών, κοινωνικών και πνευματικών, είναι τώρα διάχυτη και παραμένει το κυρίαρχο διαφωτιστικό αίτημα.

Η κριτική του καρτεσιανισμού

Οι μεθοδολογικοί και γνωσιοθεωρητικοί διαλογισμοί της καρτεσιανής φιλοσοφίας, που αναθεμελίωσε τον ορθολογισμό συγκλίνοντας τον εμπειρισμό και τη μαθηματική θεωρία, προκάλεσαν ζωηρή κίνηση. Τα θεμελιακά έργα του όχι μόνο μελετήθηκαν από τους Έλληνες διανοητές της περιόδου αλλά αποτέλεσαν και αντικείμενο διδασκαλίας. Δεν έχουμε απλή αποτύπωση των στοχασμών του Ντεκάρτ και των άλλων καρτεσιανών φιλοσόφων, κυρίως του Malebranche· οι Έλληνες λόγιοι εκφράζουν την προσωπική τους άποψη, προβάλλοντας επιχειρήματα για τον προβληματισμό που προκάλεσε η καρτεσιανή φιλοσοφία και λαμβάνουν π.χ. θέση στις διαμάχες μεταξύ του Ντεκάρτ, του Gassendi και των Ιανσενιστών (Jansénistes). Οι Έλληνες στοχαστές του Διαφωτισμού αρνούνται τις καρτεσιανές έμφυτες ιδέες, χωρίς αυτό να τους εμποδίζει να τον χαρακτηρίζουν «**νού ελεύθερο και υψηλό**». Χαιρετίζεται από τον Ιώσηπο Μοισιόδακα ως ελευθερωτής της φιλοσοφίας για την αντισχολαστική του

τοποθέτηση, όμως σε δύο πρωτίστως σημεία των καρτεσιανών γνωσιοθεωρητικών θέσεων, το κύριο ρεύμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού θα επικεντρώσει την κριτική του διάθεση, με πρωτεργάτη τον Δανιήλ Φιλιππίδη: στην καρτεσιανή δυαρχία, στο διαχωρισμό δηλαδή ύλης και πνεύματος, σώματος και ψυχής, και στην ταύτιση ύλης και έκτασης, στην απόρριψη δηλαδή της ύπαρξης του κενού. Αντίθετα, ο Βενιαμίν Λέσβιος θα στραφεί προς την καρτεσιανή δυαρχική θεώρηση με σκοπό την καταπολέμηση του υλισμού. Η καρτεσιανή φυσική και κοσμολογία θα υποστούν την κριτική του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη. Ο Βούλγαρης απορρίπτει τη θέση του Ντεκάρτ και του Gassendi ότι η έκταση είναι η ουσία των πραγμάτων, παραπέμποντας στον Clarke και στον Musschenbroek. Εκτοπίζοντας τον καρτεσιανό νοησιαρχικό μαθηματικισμό, η εμπειρική-πειραματική μέθοδος, η οποία θα προσδιορίσει και τη λεγόμενη «πειραματική φιλοσοφία» ως συνώνυμο της φυσικής επιστήμης, αποτελεί απόδειξη της στροφής προς τα εγκόσμια και την «πολιτική κοινωνία».

Η αποδοχή της λωκιανής φιλοσοφίας

Η διδασκαλία της σκέψης του Locke στον ελληνικό χώρο υπήρξε ένα ριζοσπαστικό βήμα προς το πνεύμα της εποχής. Η λωκιανή φιλοσοφία γίνεται πρώτη φορά γνωστή στον ελληνικό χώρο από τη μετάφραση του *Δοκιμίου* από τον Ζακύνθιο ιερέα Αντώνιο Κατήφορο, που κοντά του μαθήτευσε ο Ευγένιος Βούλγαρης αλλά και ο Ιωάννης Λιτίνος, ο οποίος το 1796 εκδίδει στη Βενετία τη μετάφραση του *Δοκιμίου* από την επιτομή του Άγγλου John Wynne.

Θεωρείται, ωστόσο, ότι ο Βούλγαρης είναι ο επίσημος εισηγητής της φιλοσοφίας του Locke με την αποσπασματική μετάφραση που εκπόνησε μάλλον στη δεκαετία 1740-1750, η οποία σώζεται ανέκδοτη σε χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος με τον ακόλουθο τίτλο: *Υποτύπωσης ή υπόμνημα φιλοσοφικός περί του κατά άνθρωπον νου εκ του Άγγλου Λωκίου*. Στη *Λογική* του δηλώνει το θαυμασμό του για το *Δοκίμιο* αλλά και αντιδρά στις θέσεις του Άγγλου φιλοσόφου. Με τη βοήθεια του Locke απορρίπτει τις έμφυτες ιδέες και υποστηρίζει ότι ο νους δεν «πλάττει» απλές έννοιες. Πηγή

των ιδεών είναι πρώτα η αίσθηση και μετά ο νους αλλά ο Βούλγαρης θα προσθέσει και την Αποκάλυψη. Μέσα στο πλαίσιο της έλλογης θρησκείας που πρεσβεύει ο Locke, το θέμα της Αποκάλυψης συνδέεται άμεσα με αλήθειες πάνω από τον Λόγο. Ο Βούλγαρης προσπαθεί δηλαδή να συμβιβάσει το νεότερο με το παραδοσιακό στοιχείο, σε μιά εποχή που ο Locke κατηγορείται από πολλούς ως υλιστής· το 1797 ο Βούλγαρης θα υποστηρίξει ότι, αν η φύση είναι δημιουργός εννοιών, τότε πολύ περισσότερο πρέπει να είναι δημιουργός εννοιών ο Θεός που έπλασε τη φύση. Θα προκαλέσει την κριτική διάθεση νεοτέρων του, οι οποίοι υπήρξαν περισσότερο ρηζικέλευθοι, τον Ιώσηπο Μοισιόδακα και τον νεαρό Αθανάσιο Ψαλίδα, ο οποίος στο πρωτόλειό του *Αληθής ευδαιμονία* απορρίπτει την ψυχή και την Αποκάλυψη ως πηγές ιδεών. Ο προοδευτικός φιλόσοφος έχει πλέον διαβεί στην άλλη όχθη, εκείνη της αντίδρασης. Όμως ο Ψαλίδας εκφράζει δειστικές θέσεις, πιστεύοντας ότι οι εξ αποκαλύψεως ιδέες δόθηκαν στον άνθρωπο εξ αρχής και απευθείας από τον Θεό.

Με το πέρασμα του αιώνα, το όνομα και οι θεωρίες του Locke έχουν πλέον εδραιωθεί και κυριαρχούν στο πνευματικό στερέωμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Τόσο ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, όσο και ο Γαβριήλ Καλλονάς στις *Παιδαγωγίες τους* (1799, 1800 αντίστοιχα) χρησιμοποιούν αποσπάσματα από το ανάλογο έργο του Locke, *Some Thoughts concerning Education*. Οι Έλληνες διαφωτιστές δεν απομακρύνονται, σε γενικές γραμμές, από τη λωκιανή γνωσιοθεωρία και δέχονται πάντοτε δύο πηγές της γνώσης: την αίσθηση και τη νόηση.

Ο πρώιμος γερμανικός Διαφωτισμός

Οι φιλόσοφοι του πρώιμου Γερμανικού Διαφωτισμού έγιναν γνωστοί στον ελληνικό χώρο από μεταφράσεις σε χειρόγραφο μορφή. Τα *Elementa philosophiae rationalis et moralis* του Johann Gottlieb Heinecke (1681-1741) π.χ. μεταφράστηκαν από δύο διαφορετικούς λογίους: τον Ιωάννη Φουρναίο από το Άγραφα, το 1781, μετάφραση η οποία παρέμεινε ανέκδοτη και από

τον Ρουμάνο βογιάρο Γρηγόριο Μπρανκοβάνο, του οποίου η μετάφραση δημοσιεύθηκε από τον Νεόφυτο Δούκα. στη Βιέννη, το 1808. Η *Μεταφυσική* του Φρειδερίκου Χριστιανού Baumeister (1709-1785) αποτελεί ένα έργο, του οποίου η μετάφραση στα ελληνικά παρέμεινε αδημοσίευτη, χωρίς, ωστόσο, αυτό να μειώσει τη δημοτικότητά του στους ελληνικούς λόγιους κύκλους. Ο «**κλεινός Βαουμαϋστερος**» θα αποτελέσει μια από τις αυθεντίες, στην οποία παραπέμπουν συχνά οι Έλληνες λόγιοι του Διαφωτισμού. Γιατί τα φιλοσοφικά έργα του Baumeister, τόσο η *Λογική* όσο και η *Μεταφυσική*, διαδόθηκαν ευρύτατα στα ελληνικά σχολεία της Τουρκοκρατίας, κυρίως στα σχολεία της Ηπείρου και της Μακεδονίας καθώς και στις Ακαδημίες των Παραδουναβίων Ηγεμονιών και συνετέλεσαν στη διάσπαση της νεοαριστοτελικής παράδοσης, τόσο στην ελληνική όσο και στη ρουμανική παιδεία, όπου τα έργα του μεταφράστηκαν από τον Samuel Micu, θεολόγο και ιερέα από την Τρανσυλβανία. Ελληνική απόδοση των δύο αυτών έργων έχουμε, το 1756, από τον Νικόλαο Βάρκοση, μαθητή του Μεθόδιου Ανθρακίτη. Η *Λογική* επεξεργάστηκε από τον Αθανάσιο Ψαλίδα και τυπώθηκε στη Βιέννη το 1795. Μετάφραση της *Μεταφυσικής* του Baumeister εκπονήθηκε από τον Ιωάννη Φουρναίο αλλά και από τον Δημήτριο Ν. Δάρβαρη. Στον Baumeister παραπέμπει εξάλλου ο Βούλγαρης στη *Λογική* του για να επεξηγήσει ορισμένα σημεία της φιλοσοφίας του Wolff. Θα μπορούσαμε ακόμη να αναφέρουμε την παρουσία του Αλεξάνδρου Gottlieb Baumgarten στη νεοελληνική φιλοσοφία, με μετάφραση στα ελληνικά της *Μεταφυσικής* του, η οποία σώζεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Το μαθηματικό έργο του Christian Wolff μεταφράστηκε από τον Νικόλαο Ζερζούλη, εισηγητή της νευτώνειας φυσικής στον ελληνικό χώρο, με δικά του σχόλια.

Η φιλοσοφική σκέψη του «Ουολφίου» απασχόλησε κυρίως τους Έλληνες διανοητές της **δεύτερης** περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως τον Χριστόδουλο Παμπλέκη και τον Ευγένιο Βούλγαρη. Ο Παμπλέκης στο *Περί φιλοσόφου* τον παρουσιάζει ως υπερασπιστή της έλλογης ιδέας του Θεού· επίσης ακολουθεί τη βολφιανή νοησιарχία και ως προς την τριπλή υποδιαίρεση της φιλοσοφίας σε φυσική, ψυχολογία και θεολογία, σύμφωνα με τις τρεις μεγάλες υποδιαίρεσεις του όντος (ύλη, ψυχή, Θεός). Αντίθετα, ο

Βούλγαρης, παρόλο που τον αναφέρει ανάμεσα στους φιλοσόφους που θεμελίωσαν τη νεότερη φιλοσοφική μέθοδο (Descartes, Bacon, Locke, Arnauld) και παραπέμπει συχνά στα συγγράμματά του, τον επικρίνει γιατί θέλησε να διαχωρίσει τη θεολογία και τη Γραφή από την επιστήμη. Στροφή ως προς την επίδραση του Wolff στον νεοελληνικό χώρο έχουμε με τον Αθανάσιο Ψαλίδα, ο οποίος πιο κοντά στο αντιδογματικό πνεύμα του Διαφωτισμού, προτρέπει τους νέους να απομακρύνονται από τα φιλοσοφικά συστήματα· ανάμεσά τους κατατάσσει και τον Wolff. Η μαθηματική σκέψη του Γερμανού φιλοσόφου απαντάται σε πολλά σημεία στην *Αριθμητική* και στην *Άλγεβρα* του Νικηφόρου Θεοτόκη, καθώς και στην *Άλγεβρα* του Δημητρίου Γοβδελά και στα *Στοιχεία Αριθμητικής και Αλγέβρης* του Στέφανου Δούγκα. Ίσως μάλιστα ο Βούλγαρης είχε μεταφράσει την *Αριθμητική* του Wolff για τα μαθήματά του στην Αθωνιάδα. Αντίθετα ο Βενιαμίν Λέσβιος, επηρεασμένος από Γάλλους συγγραφείς, απομακρύνεται στη *Γεωμετρία* του από τον Wolff, επισημαίνοντας ορισμένα σφάλματά του. Με την ανάπτυξη των φυσικών και μαθηματικών επιστημών στη Γαλλία, τα βολφιανά επιστημονικά συγγράμματα θα εγκαταλειφθούν από τους Έλληνες θιασώτες του Διαφωτισμού, οι οποίοι θα στραφούν προς τα έργα των Tacquet, Abbé Marie, La Caille, Lalande, Brisson.

Επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης - Ριζοσπαστισμός

1789-1800: Η Γαλλική Επανάσταση έχει τις απηχήσεις της στον βαλκανικό χώρο. Η έκρηξη και η εξέλιξη της επιτρέπουν να αρθρωθεί ένα ριζοσπαστικό πνεύμα, του οποίου διακρίνουμε τρία επίκεντρα έκφρασης: το απελευθερωτικό κίνημα του Ρήγα, τα κέντρα (ελληνικές παροικίες) της διασποράς και τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό (παρουσία των Δημοκρατικών Γάλλων στα Ιόνια Νησιά, κατάλυση του παλαιού, φεουδαρχικού συστήματος, κάψιμο των libri d'oro, διακηρύξεις, δέντρα της ελευθερίας, λέσχες Ιακωβίνων, κ.λπ.). Στα 1791, στην *Εφημερίδα* των αδελφών Μαρκιδών Πουλίου δημοσιεύεται η «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ατόμου και του Πολίτη». Από την άλλη πλευρά, τα επαναστατικά γεγονότα και οι ακρότητες στη Γαλλία (η Τρομοκρατία, ο θάνατος των βασιλέων, κ.λπ.) θα προκαλέσουν, κάπως αργοπορημένα, αρνητικές

εκδηλώσεις εκ μέρους της επίσημης Εκκλησίας, του Πατριαρχείου, το οποίο αντιδρώντας, θα κεραυνοβολήσει γύρω στα 1797 με 1798 με καταδικαστικά κείμενα τη βλάσφημη φιλοσοφία των αθέων Γάλλων, τον Βολταίρο και τον Ρουσσώ (*Πατρική Διδασκαλία, Χριστιανική Απολογία*).

Φθάσαμε στη λεγόμενη «μάχη των φυλλαδίων» που θα σφραγίσει το τέλος του 18ου αιώνα. Εμφανίζονται στο προσκήνιο κείμενα αντιρρητικά, σατιρικά, με αντικληρικαλιστικά βέλη, και άλλα που θέτουν ως στόχο να ανασκευάσουν τις βλαβερές, νέες ιδέες. Ορισμένα από αυτά οφείλουν την ύπαρξή τους στους κύκλους του Πατριαρχείου και στους Κολλυβάδες (Αθανάσιος Πάριος). Οι τίτλοι τους είναι εξίσου εύγλωττοι με το περιεχόμενό τους. Καταδικάζουν συλλήβδην τις νέες φιλοσοφικές και επιστημονικές ιδέες, τη Γαλλική Επανάσταση και την αθεϊστική της φιλοσοφία. Ενίοτε, καθώς βάλλουν κατά των «ρωμαιοκαθολικών βιβλίων» συγγέουν, ίσως ηθελημένα, τα εκ Δυσμών ‘νεωτερικά’ βιβλία με τον επαπειλούμενο κίνδυνο της ετεροδοξίας. Στο *Τρόπαιον της Ορθοδόξου πίστεως* (1791), ο Βολταίρος τίθεται επικεφαλής των ασεβών και αθέων «φραμασόνων». Το ίδιο συμβαίνει και στους *Νεκρικούς Διαλόγους* του Πολυζώη Κοντού. Σε Πατριαρχική εγκύκλιο του 1793, εξ ονόματος του Βολταίρου καταδικάζεται το συλλογικό σώμα των πονηρών και μισανθρώπων δαιμόνων, των διαφωτιστών φιλοσόφων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ανώνυμος λίβελλος *Ακολουθία του ετεροφθάλμου και αντιχρίστου Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας* (1793). Το λογοπαίγνιο γίνεται σαφές στη συνδήλωση Αντίχριστος και Χριστόδουλος. Πρόκειται για μια σατιρική Ακολουθία, σύμφωνα με τα λειτουργικά, ρυθμικά πρότυπα της ανατολικής Εκκλησίας. Τόσο ο τίτλος όσο και η δομή του κειμένου μας ανάγουν σε διαδεδομένες συνήθειες των βυζαντινών αιώνων, που κατακλυζόταν από θρησκευτικές έριδες. Ορισμένα φυλλάδια παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον, όπως το ακέφαλο και κολοβό κείμενο που ονομάστηκε συμβατικά *Ανώνυμος του 1789* (ή *Αληθής Ιστορία*), ελευθεριάζουσα παρωδία με γαλλικές επιδράσεις (Lesage, Βολταίρος), με πηγή προέλευσης τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και πιθανό τόπο συγγραφής το Ιάσιο, ή ακόμη το εξαιρετικά τολμηρό κείμενο του Χριστόδουλου Παμπλέκη, *Απάντησις ανωνύμου προς τους άφρονας αυτού κατηγορους, επονομασθείσα περί*

Θεοκρατίας (1793). Αποτελεί σχεδόν μοναδική περίπτωση, αφού επιχειρεί, έχοντας θεωρητικό υπόβαθρο, να ανασκευάσει τον χριστιανισμό. Ο Παμπλέκης καταδικάστηκε για τη διδασκαλία του από το Πατριαρχείο το 1793, έτος του θανάτου του· οι μαθητές του έστησαν, ωστόσο, την προτομή του σε δημόσιο κήπο της Λειψίας.

Η άσκηση κριτικής, από τα θεμελιώδη αιτήματα του ευρωπαϊκού στοχασμού της εποχής, αρθρώθηκε στην ελληνική περίπτωση σε τρία επίπεδα: πολιτισμική κριτική που ανευρίσκεται ήδη σε κείμενα όπως η *Νεωτερική Γεωγραφία*, κριτική των κοινωνικών δομών που διοχετεύεται σε σατιρικά κείμενα του αρχόμενου 19ου αιώνα (*Ρωσσαγγλογάλλος*, 1805) ή σε κείμενα μεστά διαφωτιστικών και εθνεγερτικών ιδεών (*Ελληνική Νομαρχία*, 1806) και τέλος, κριτική κατά της Εκκλησίας και της παραδοσιακής θρησκείας. Βεβαίως ο ελληνικός Διαφωτισμός, όπως συμβαίνει αντιστοίχως και με άλλους στην Ευρώπη, δεν υπήρξε κατ' ουσίαν αντιχριστιανικός. Το ζήτημα της θρησκείας αντιπροσώπευε για τους χριστιανικούς, ορθόδοξους και μη πληθυσμούς της πολυ-εθνικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ένα ιδιαίτερος ευαίσθητο σημείο αφού η θρησκευτική ιδιοτυπία αποτελούσε το νόμιμο, αποδεκτό από τους Οθωμανούς στοιχείο, που τους διαφοροποιούσε και τους καθιστούσε οντότητα ενώπιον της εξουσίας. Αποτελούσε, επιπροσθέτως συνεκτικό κρίκο ενιαίας πολιτισμικής παράδοσης. Έχουμε ελάχιστα δείγματα πλήρους θρησκευτικής αμφισβήτησης (*Ανώνυμος του 1789, Περί Θεοκρατίας*). Η κριτική κινείται ως επί το πλείστον στο πλαίσιο του αντικληρικαλισμού και εκφράζει ως αίτημα, ενίοτε κάτω από την επίδραση προτεσταντικών ιδεών, την αποκάθαρση και τον εξορθολογισμό της θρησκείας, την επάνοδο στην ευαγγελική αγάπη και πίστη, όπως έχουμε αργότερα στην περίπτωση του Αδαμάντιου Κοραή.

«Χριστιανόν νοώ, αληθινόν του χριστιανισμού φίλον, ζήλον έχοντα τον κατ' επίγνωσιν, και καταπεισμένον, ότι η αληθής θρησκεία τόνομα μόνον διαφέρει από την δικαιοσύνην· όπου βλέπεις φιλαρχίαν, σπουδήν τίτλον, αποστροφήν ισότητος, εκείθεν μη προσμένης δικαιοσύνην, και ακολούθως μηδέ Χριστού θρησκείαν...»

(Αδαμάντιος Κοραΐς, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. Δ', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1995, σ. 321)

Η αναζήτηση της νέας ηθικής

Στον χώρο των ιδεών, η τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, επικεντρώνει την προσοχή της στην αναζήτηση μιας νέας ηθικής. Εάν, ήδη κατά την περίοδο έκφρασης του πρώιμου Διαφωτισμού, τα ζητήματα ηθικού στοχασμού προσέφεραν γόνιμο έδαφος στους Μαυροκορδάτους, που μιμήθηκαν το διαδεδομένο είδος του *Καθρέφτη Ηγεμόνων* (συνδυασμός της αρχαίας, ελληνορωμαϊκής με τη χριστιανική σοφολογική παράδοση), από το 1760, η αναζήτηση μιας νέας ηθικής φιλοσοφίας απασχολεί σοβαρά τους νεωτεριστές λογίους. Ενδεικτικό έτος το 1761: ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ μεταφράζει, όπως είδαμε, την *Ηθική Φιλοσοφία* του Muratori. Ωστόσο μόνον γύρω στο 1790 αυτή η διαδικασία αποδεσμεύεται από τα κατάλοιπα της θεοκρατικής ηθικής και στοχεύει στην ανθρωποκεντρική επί γης ευδαιμονία. Η φυσική, νομοτελειακή αναζήτησή της καθώς και η αρμονική συμβίωση του ατόμου με το περιβάλλον του μέσα στην «πολιτική κοινωνία», τοποθετείται στο επίκεντρο του προβληματισμού που προσφέρουν πληθώρα βιβλίων ηθικής και κοινωνικής συμπεριφοράς (*Αληθής οδός εις την Ευδαιμονίαν, Χειραγωγή εις την Καλοκαγαθίαν, Άνθος Αρετής και Γνώσεως*, κ.λπ.).

«Πας άνθρωπος φύσει εφίεται της ευδαιμονίας.»

(Δημήτριος Δάρβαρις, *Χειραγωγή εις την Καλοκαγαθίαν*, Βιέννη 1791).

Εκδίδονται διασκευές και αποσπασματικές μεταφράσεις συγγραφέων που εκφράζουν με εκλαϊκευτικό τρόπο τα νέα κοινωνικά ιδεώδη: Restif de la Bretonne, *Les Contemporaines*, απ' όπου οι νουβέλες του *Σχολείου των ντελικάτων εραστών* του Ρήγα (1790), ο ουτοπικός Louis-Sébastien Mercier, *L'an 2440 ou rêve s'il en fut jamais*, απ' όπου αντλεί τα *Απανθίσματα εκ τινος βιβλίου ετερογλώσσου* (1797) ο Στέφανος Δημητριάδης, ή ακόμη η επαναστατική *Κατήχηση* του La Chabeaussière. Στα τελευταία χρόνια του αιώνα αυξάνονται οι μεταφράσεις έργων που εκπροσωπούν τις θετικές και φυσικές επιστήμες και εμφανίζονται για πρώτη φορά συγγραφείς, όπως ο Montesquieu και ο Jean-Jacques Rousseau. Παγιώνονται, κυρίως μέσα από

μεταφράσεις, τα λογοτεχνικά είδη της εποχής, όπως το ηθικό διήγημα (conte moral), το μυθιστόρημα και το θέατρο (Marmontel, Florian, Gessner, Goldoni, κ.λπ.) και έχουμε τις πρώτες ελληνικές δοκιμές, όπως με το *Ερωτος αποτελέσματα* (1792), που αποδίδεται στο σύντροφο του Ρήγα Ιωάννη Καρατζά τον Κύπριο. Αλλά και η ανάκτηση της αρχαιότητας, διαδικασία που προσλαμβάνει ιδεολογική φόρτιση και οδηγεί στην εθνική αυτοσυνειδησία, πραγματώνεται εν πολλοίς μέσα από τη διάδοση του δημοφιλούς έργου του Αββά Barthélemy, *Voyage du Jeune Anacharsis*. Ο πρώτος τόμος του *Νέου Ανάχαρση* κυκλοφόρησε σε μετάφραση του Γεώργιου Σακελλάριου ενώ είχε προς έκδοση τον δεύτερο και τρίτο. Ο τέταρτος τόμος κυκλοφόρησε σε μετάφραση Γεωργίου Βεντότη και Ρήγα Βελεστινλή, ο οποίος και εμπλούτισε τις περιεκτικές υποσημειώσεις του Γάλλου αρχαιολάτρη με ενδιαφέρουσες τοπωνυμικές, αρχαιογνωστικές και άλλες παρατηρήσεις, με τις οποίες επιχειρούσε να συνδέσει με κριτικό τρόπο την αρχαία με τη Νεώτερη Ελλάδα.

Η αισθησιοκρατία του Condillac

Η συνειρμική ερμηνεία της διαδικασίας της σκέψης, η «ανάλυση του ανθρώπινου πνεύματος», την οποία προβάλλει ο Condillac καθώς και οι γλωσσολογικές του θεωρίες συνέβαλαν στην απομάκρυνση της νεοελληνικής φιλοσοφικής διάνοησης από παραδοσιακές δομές, χωρίς όμως να γίνονται αποδεκτά η αθεΐα και ο υλισμός. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, με εξαίρεση τον Κωνσταντίνο Κούμα, ο οποίος δηλώνει απερίφραστα τη δυσαρέσκειά του για τη **«θρυλλομένην των Γάλλων υλοφροσύνην»**, γεγονός το οποίο εξηγεί τη στροφή του προς την καντιανή φιλοσοφία, έγινε αποδεκτή η μελέτη της βαθμιαίας διαμόρφωσης των λειτουργιών του πνεύματος, σύμφωνα με την εξελικτική ερμηνεία του Condillac.

Χωρίς να έχουν ξεχαστεί οι περιπέτειες του Ανθρακίτη ή του Βούλγαρη και του Μοισιόδακα, άλλοι διανοούμενοι, που απέβλεπαν σε εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και που προσπάθησαν να απομακρυνθούν από τον φιλοσοφικό δογματισμό, όπως ήσαν οι Γρηγόριος Κωνσταντάς, Δανιήλ

Φιλιππίδης, Βενιαμίν Λέσβιος, προβάλλουν τον προβληματισμό του Condillac και την αναλυτική του μέθοδο, χωρίς να είναι και οι ίδιοι εμπειριστές με τον τρόπο του Γάλλου φιλοσόφου, ο οποίος αρνείται τη δημιουργικότητα της νόησης. Έχει ακόμη υποστηριχθεί ότι ο Condillac ανήκει στους συγγραφείς, οι οποίοι επηρέασαν τόν Δημήτριο Καταρτζή στη διαμόρφωση των γλωσσικών του πεποιθήσεων, όταν αποδέχεται πως η μελέτη της γλώσσας αποκαλύπτει τη μεγαλοφυΐα του λαού, θέση πού αναπτύσσει αργότερα ο Γρηγόριος Κωνσταντάς.

«Η καλλιέργεια της γλώσσας ενός έθνους καλλιεργεί και πλουτίζει το πνεύμα του έθνους· τό λέγει ο Λώκιος, ο Κονδυλλιάκ· το λέγουν όλοι οι σοφοί της Ευρώπης, το έθνος οπού αμελεί την γλώσσαν του, δεν έχει γλώσσαν, είναι αυτόχρημα βουβόν.»

(Γρηγόριος Κωνσταντάς (μετ.), Φρ. Σοαίου (Fr. Soave), *Στοιχεία λογικής, μεταφυσικής και ηθικής*, Βιέννη 1818², σ. 22)

Κορύφωση του διαφωτιστικού ρεύματος

1800-1821/1830: Το διαφωτιστικό ρεύμα ολοκληρώνει την καμπύλη του. Αυτή η φάση είναι η πιο δυναμική καθώς συμπλέκεται με την ιδεολογική προετοιμασία του Αγώνα. Υπάρχει ένας στόχος: ο φωτισμός του Γένους που θα οδηγήσει στην εθνική αφύπνιση και απελευθέρωση. Η κοραϊκή προτροπή να «μετακενωθούν τα φώτα της Ευρώπης» εφαρμόζεται με αρκετή συστηματικότητα και συνέπεια. Το κολοσσιαίο κοραϊκό φιλολογικό έργο με τους εκτενείς υπομνηματισμούς του αποτελεί τον πιο αδιάψευστο μάρτυρα της διαλεκτικής σχέσης που ενώνει την κατάκτηση της παιδείας με την ανάκτηση της ελευθερίας. Μετριοπαθής οραματιστής της εθνικής αναγέννησης, συνδεδεμένος με την ομάδα των Γάλλων Ιδεολόγων και οπαδός της αναλυτικής τους θεωρίας, ο Κοραΐς έδωσε με την περίφημη γλωσσική αλλά και πολιτική πρόταση της «μέσης οδού» μια συνεκτική εικόνα της τελευταίας φάσης του ελληνικού ρεύματος. Η ανάγνωση των αρχαίων κλασικών συγγραφέων (που συναπαρτίζουν την *Ελληνική Βιβλιοθήκη*), κάτω από το φώς της κοινωνικής σκέψης των Διαφωτιστών, συνέθεσε την πνευματική παρακαταθήκη της πολιτικής του θεωρίας.

Ο προτρεπτικός και παιδαγωγικός χαρακτήρας του νεοελληνικού Διαφωτισμού βρίσκεται στην κορύφωσή του. Ο Κοραΐς και μια πλειάδα λογίων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται όσοι συμπορεύτηκαν χωρίς να διασταυρώσουν τους δρόμους τους, οπαδοί του αλλά και αντίπαλοι των θεωριών του, πρωτοστατούν (Αθαν. Ψαλίδας, Νεόφυτος Δούκας, Άνθιμος Γαζής, Θεόκλητος Φαρμακίδης, Κωνστ. Κοκκινάκης, Νεόφυτος Βάμβας, Κωνστ. Οικονόμος, Κωνστ. Κούμας, Βενιαμίν Λέσβιος, Στέφανος Δούγκας, Θεόφιλος Καΐρης, Παν. Κοδρικάς κ.ά.). Πληθαίνουν οι εκδόσεις με ηθικοδιδασκτικό στόχο, πολλαπλασιάζονται τα σχολεία, οι βιβλιοθήκες, κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα φιλολογικά περιοδικά: *Ερμής ο Λόγιος*, *Ελληνικός και Φιλολογικός Τηλέγραφος*, *Αθηνά*, *Καλλιόπη*, *Μέλισσα*. Στενή είναι η σχέση των περισσότερων με τον περιοδικό τύπο των Ιδεολόγων.

«Ταρτούφος· δράμα το οποίον εσυνέργησε πολύ να ελευθερώση την Γαλλίαν από τους υποκριτάς της δεκάτης εβδόμης εκατονταετηρίδος, και εμπόδισε να γεννηθώσι άλλοι διάδοχοι των πρώτων, επειδή το πλασμένον κύριον όνομα, Ταρτούφος, ενίκησε να γένη προσηγορικών, και ως συνώνυμον του Υποκριτής να καταχωρισθή εις της Ακαδημίας το Λεξικόν. Όχι μικροτέραν ωφέλειαν ήθελε προξενήσαιν εις το γένος, αν το μετέφραζέ τις, ας ήναι και εις το πεζόν της γλώσσης ημών»

(Αδαμ. Κοραΐς, «Προλεγόμενα», στο Ομήρου, *Ιλιάς*, Ραψωδία Α', έκδοση Βολισσία, Παρίσι 1811, σ. λ').

Οργανώνονται οι πρώτες δημόσιες θεατρικές παραστάσεις στο Ιάσιο, το Βουκουρέστι και την Οδησό με σαφή εθνεγερτικά κίνητρα. Παριστάνονται ηρωικά δράματα του Μεταστάσιου, όπως ο *Θεμιστοκλής*, φιλοσοφικές πολιτικές τραγωδίες του Βολταίρου, όπως ο *Θάνατος του Καίσαρος* και ο *Μωάμεθ*, αντιτυραννικές 'νεοκλασικιστικές' τραγωδίες του Αλφιέρι (*Ορέστης*, *Φίλιππος ο Β'*), καθώς και πρωτότυπα έργα που μιμούνται τα υψηλά τους πρότυπα: ο *Τιμολέων* του Ιωάννη Ζαμπέλιου, ο *Αρμόδιος και Αριστογείτων* του Γεωργίου Λασσάνη ή η διασκευή του *Φιλοκτήτη* και ο *Θάνατος του Δημοσθένους* του Νικ. Πίκκολου, κ.ά.

Δεν θέλω άλλο να αισθανθώ, πλην θάρρους·

Μήτε να φέρω, ένδυμα άλλο θέλω,

Πάρεξ το όπλον του σταθερού πολίτου

(Ιωάννης Ζαμπέλιος, *Τιμολέων*, Πράξις Δ', Σκηνή Πρώτη)

«Αρετήν απαιτεί η ελευθερία ! ως το μέγιστον των θείων δώρων
δίδεται εις μόνους τους γενναίους και εναρέτους.»

«Μάθε, νέε, πως αγαπάται η Πατρίς, αν θέλεις να είσαι πολίτης !
Πολίτης, Ναι ! Πολίτης προ πάντων πρέπει να είναι όστις θέλει να
είναι άνθρωπος.»

(Νικόλαος Πίκκολος, *Ο θάνατος του Δημοσθένους*)

«Πως να σε εξεικονίσω, φίλτατε, ταύτην την προς εμέ πρώτην
Γραικικήν παράστασιν; Που να εύρω λόγους αρμοδίους διά να σε
περιγράψω τα, όσα ησθάνθη η ψυχή μου; Επτερώθην, μετέβην εις
τον κόσμον των φαντασιών, οπότεν ηγεώχθη η σκηνή και ήκουσα
την γλώσσαν μου ομιλουμένην. Η ενθουσιαστική υπόθεσις, η
έντεχνος και φυσική υπόκρισις όλων των Μουσολήπτων Νεανίσκων,
το ύψος της εκφράσεως, η απερίγραπτος καλλονή των κινήσεων και
στάσεων των, σύμπαντα ενήργησαν, να κινήσουν και να
καταγοητεύσουν τους θεατάς εις τόσον, ώστε ελκύσθησαν όλοι εις
συμπαθητικήν συναίσθησιν. Εις κάθε σχεδόν λόγον χειροκρότουν,
και αισθήματα υψηλότερα απέσπων από τα ενδόμυχα της καρδιάς
των θερμούς στεναγμούς...»

(Απόσπασμα επιστολής του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη προς τον Γ.
Τακιατζή, με αφορμή την παράσταση του *Θανάτου του Δημοσθένους*
στην Οδησό, το 1818, στο δημόσιο θέατρο της πόλης. Πηγή: *Ερμής ο*
Λόγιος, 1818, σσ. 576-577).

Στον τομέα της αισθητικής συνυπάρχουν επίσης, σε μια διαδικασία
όσμωσης, οι ακαδημαϊκές κλασικιστικές αντιλήψεις των Γάλλων Charles
Batteux και Laharpe, τις οποίες αποδέχονται ο Κοραΐς και ο κύκλος του, με
τις ανανεωτικές θέσεις του σκώτου φιλοσόφου Hugh Blair. Αυτό το κράμα
ιδεών απηχούν οι *Ρητορικές* και τα εγχειρίδια ποιητικής της εποχής, με
προεξάρχοντα τα *Γραμματικά* (Βιέννη 1817) του Κωνσταντίνου Οικονόμου.
Ωστόσο, ήδη από τον φθίνοντα 18ο αιώνα είναι έκδηλα τα σημεία εισδοχής
και άλλων τάσεων: του προρομαντισμού και του αισθηματισμού, ενώ στις
πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, παρόλον τον κυρίαρχο νεοκλασικισμό,

ορατή είναι και η παρουσία πρώιμων ρομαντικών στοιχείων στις γραμματειακές εκφάνσεις του Διαφωτισμού, στη λογοτεχνία και το θέατρο.

Στο *Υπόμνημα* του 1803, ο Κοραΐς αναφέρει με υπερηφάνεια τη μετάφραση της *Λογικής* του Condillac από τον Δανιήλ Φιλιππίδη, ως παράδειγμα που αποκαλύπτει όχι μόνο το βαθμό ενημέρωσης των Ελλήνων αλλά και το γεγονός πως γνωρίζουν να αξιοποιούν την ορθότερη μέθοδο διδασκαλίας. Μερικά χρόνια αργότερα, το 1818, σε επιστολή του από το Παρίσι, ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος, επαινεί τη σκέψη των Ιδεολόγων και εκφράζει τον απέραντο θαυμασμό του για την αναλυτική μέθοδο του «ιδεολόγου Condillac». Αλλά και ο Νεόφυτος Βάμβας στα «Προλεγόμενα» των *Στοιχείων της Φιλοσοφίας* κάνει ιδιαίτερη μνεία της προσφοράς του Bacon στη μελέτη του ανθρωπίνου πνεύματος και αναφέρεται επίσης συνεχίζοντας στους Locke και Condillac.

«Μετά τον Λόκκιον υπήρξε μέγας εξίσου παρατηρητής του ανθρωπίνου πνεύματος ο Κονδιλάκης, όστις επλούτισε την επιστήμη ταύτην μέ νέας παρατηρήσεις και αναπτύξεις.»

(Νεόφυτος Βάμβας, *Στοιχεία της φιλοσοφίας*, Αθήνα 1838, προλεγόμενα, σ. ιζ')

Αντίθετα, ο Κούμας θα επικρίνει τη *Λογική* του Condillac απορρίπτοντας τη γνωσιολογική του προβληματική:

«Όλοι δε οι νεώτεροι Λογικογράφοι ήσαν ή υπέρ το δέον σχολαστικοί, ή αμέτρως εμπειρικοί προσπαθούντες με ψυχολογικάς της εμπειρίας ερεύνas να εξηγήσωσι τούς της Λογικής κανόνας. Τοιούτος υπήρξε και ο Γάλλος Κονδιλλάκιος, ανήρ τάλλα επίσημος, και πολύ συνεισενεγκών εις το εμπειρικόν μέρος της του ανθρώπου ερεύνης, αλλά μή συνιδών ακριβέστερον τις είναι η κυρίως λεγομένη Λογική επιστήμη.»

(Κ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, Βιέννη 1818, τ. Β', σ. 13).

Η διάδοση της φιλοσοφίας και των γλωσσικών θεωριών του Condillac στον ελληνικό χώρο οφείλεται κυρίως στους Δημητριάδους (Κωνσταντά και Φιλιππίδη) και στον Βενιαμίν Λέσβιο, οι οποίοι θέλησαν να συνδυάσουν τη φιλοσοφία με τη μελέτη της γλώσσας και της αγωγής. Στο ελληνικό κοινό η φιλοσοφία του Condillac γίνεται επίσης έμμεσα γνωστή από το τετράτομο

έργο του Francesco Soave, *Στοιχεία της Λογικής, Μεταφυσικής και Ηθικής (Istituzioni di Logica, Metafisica ed Etica)*, το οποίο μετέφρασε ο Γρ. Κωνσταντάς και είχε ήδη αποτελέσει γύρω στα 1795 αντικείμενο διδασκαλίας του στα Αμπελάκια. Ωστόσο ο Soave, παρόλο που αναγνωρίζει ότι ο Condillac ακολούθησε «*ακριβώς τα ίχνη του Λωκίου*», σε πολλά σημεία ασκεί κριτική στις φιλοσοφικές του ιδέες. Γενικότερα το φιλοσοφικό αυτό έργο λειτούργησε για το ελληνικό κοινό ως διάυλος για τη μελέτη των ιδεών του Condillac.

Η μετάφραση της *Λογικής* από τον Δανιήλ Φιλιππίδη στα 1801 εντάσσεται στην κρίσιμη, για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, δεκαετία 1790-1800. Το διδακτικό αυτό εγχειρίδιο, αν και κυκλοφορούσε στη Γαλλία από το 1780, είχε μόλις πρόσφατα γίνει αποδεκτό στις ανώτερες γαλλικές σχολές, τις Écoles Centrales, των οποίων τη μεταρρύθμιση έζησαν από κοντά τόσο ο Φιλιππίδης όσο και ο Βενιαμίν Λέσβιος, κατά τη διάρκεια των σπουδών τους στο επαναστατημένο Παρίσι. Στο τέλος της μετάφρασης της *Λογικής*, ο Φιλιππίδης περιέλαβε, αφενός μεν, τη μετάφραση ενός σημαντικού αποσπάσματος από το *Traité des sensations* (1754), το οποίο αναφέρεται στο μηχανισμό του λόγου και αφετέρου, ένα δικό του δοκίμιο, με τίτλο «Περί διδασκαλείων»· σ' αυτό, ακολουθώντας πάντοτε τη μεθοδολογία του Condillac, τονίζει την ανάγκη της μελέτης της γλώσσας και την επιλογή της αναλυτικής μεθόδου στη διδασκαλία. Παρατηρούμε ταυτότητα απόψεων μεταξύ Φιλιππίδη και Κωνσταντά καθώς και οι δύο πιστεύουν ότι ο Condillac προεκτείνει μεν τον Locke, αποτελεί όμως έναν ενδιάμεσο σταθμό στην ιστορία της νεότερης φιλοσοφίας ανάμεσα στον Locke και στον Kant. Έχουν ταυτοχρόνως όμως σαφή επίγνωση ότι στον τομέα της φιλοσοφίας ο καντιανός προβληματισμός και όχι ο γαλλικός αισθησιασμός εκπροσωπεί κατεξοχήν την εποχή τους.

«Δεν είναι αυτοί λέγω [εννοεί τους σχολαστικούς], αμή είναι οι καλοί μεταφυσικοί, εκείνοι οπού έκαμαν μίαν μακράν και ορθήν σπουδήν του ανθρωπίνου νοός, οι Λόκ, οι Κονδιλιάκ, οι Κάντ. Αυτούς και τους οπαδούς των πρέπει να ακούη τινάς, μάλιστα όταν είναι λόγος δια τας πρώτας γνώσεις οπού πρέπει να δώσωμεν εις τα παιδιά.»

(Δανιήλ Φιλιππίδης (μετ.), Condillac, *Λογική*, Βιέννη 1801, σ. ια')

Η προσφορά της *Λογικής* του Condillac στη νεοελληνική διανόηση είναι κυρίως μεθοδολογική. Προβάλλεται η αναλυτική μέθοδος που ακολουθεί το πνεύμα ασύνειδα, όταν οι ανάγκες υποχρεώνουν το άτομο να αναπτύξει τις γνώσεις του. Εκκινώντας από τα καθ' ἑκάστα, ο άνθρωπος προχωρεί στά καθόλου· βαδίζοντας από το γνωστό στο άγνωστο συντελείται η πρόοδος στη μαθησιακή πορεία του μαθητή. Η μέθοδος αυτή εφαρμόζεται τόσο στην αυτογνωσία όσο και στην παιδαγωγική αλλά και στη θεωρία της γλώσσας. Αν ο Condillac κατάφερε εκείνο που τελικά δεν μπόρεσε ο Descartes, να απαλλαγεί δηλαδή από την αριστοτελική οντολογία, οι Έλληνες μελετητές του δεν έχουν επιτελέσει παρόμοιο βήμα, κι' αυτό γιατί οι γνωσιολογικές τους θέσεις εξακολουθούσαν να έχουν διττή προέλευση, αισθησιοκρατική συνάμα και νοησιαρχική. Εκφράζουν ταυτόσημους ενδοιασμούς με εκείνους του Soave, ο οποίος κατέκρινε ορισμένες γνώμες του Condillac, ωστόσο κανένας άλλος φιλόσοφος πριν από αυτόν δεν εξέφρασε καλύτερα το αναλυτικό πνεύμα και κανείς δεν απέδειξε με ορθότερο τρόπο πόσο μάταια και επικίνδυνα είναι τα συστήματα.

Θα συναντήσουμε τη συνειρμική ερμηνεία των γνωστικών διαδικασιών στις γνωσιολογίες του Βενιαμίν Λεσβίου και του Νεόφυτου Βάμβα, οι οποίοι ακολουθούν τη σειρά που χρησιμοποιεί ο Condillac στο *Essai sur l'analyse des connaissances humaines* (Παρίσι 1746): παρατήρηση, ανάμνηση, διάκριση, σύγκριση, κρίση, διαλογισμός, φαντασία, προσμονή του μελλοντικού ανακλύπουν το ένα μετά το άλλο, χάρη στις διαφορές που υπάρχουν ως προς την ένταση και τη συχνότητα των αισθημάτων. Η στάση, ωστόσο, του Βενιαμίν απέναντι στον Condillac είναι αμφίσημη. Επειδή ακολουθεί τη γνωσιολογία του Locke αποδέχεται δύο αφετηρίες: αφενός τις αισθήσεις και αφετέρου το νου. Δυσκολεύεται συνεπώς να δεχθεί και τελικά απορρίπτει τη θεωρία του Condillac για τις «sensations transformées», τα «μετασχηματοποιημένα αισθήματα», όπως ο ίδιος αποδίδει τους όρους αυτούς, όταν ο Condillac χρησιμοποιεί την περίφημη εικόνα του αγάλματος, το οποίο οπλισμένο μόνο με την ικανότητα να έχει αισθήματα αποκτά διάφορες αισθήσεις, τη μία μετά την άλλη. Ο Βενιαμίν δεν αρκέστηκε σε μια εμπειροκρατική αντίληψη της γνωσιολογίας και, σε πολλά σημεία, αναιρεί το κύρος των αισθήσεων και οδηγείται σε νοησιαρχία.

Η γλωσσική θεωρία του Condillac αποτέλεσε αφετηρία στη μελέτη της **γλώσσας** την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και χρησιμοποιήθηκε ποικιλοτρόπως. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Νέοφυτος Δούκας στηρίζει τον γλωσσικό του αρχαϊσμό και την αποδοκιμασία της ζωντανής γλώσσας στις θεωρίες του Condillac. Ζητήματα όπως η καταγωγή της γλώσσας, η εφαρμογή της αναλυτικής μεθόδου στη δημιουργία μιας παγκόσμιας γλώσσας, με πρότυπο τα μαθηματικά, η μελέτη των λογικών και εμπειρικών στοιχείων της γλώσσας, η αναζήτηση των αρχών που μπορούν να ερμηνεύσουν τη γλωσσική λειτουργία με τη γενική γραμματική εκπορεύονται από το έργο του Condillac. Εξάλλου, η ενότητα και η ταυτότητα της γλώσσας με τη σκέψη, αποτελεί το κύριο μέλημα των Ελλήνων θιασωτών του Διαφωτισμού. Οι αντιλήψεις αυτές τους φέρνουν κοντά σε μια λογική εξήγηση της γένεσης της γλώσσας και αναγνωρίζουν μια κοινή αρχή στις γλωσσικές ιδιοτυπίες που είναι η ανάγκη των ανθρώπων για επικοινωνία. Η *Απόπειρα αναλύσεως του νοουμένου* του Φιλιππίδη έχει ως αντικείμενο τη διαμόρφωση μιας κοινής επιστημονικής γλώσσας με παγκόσμια καθολικότητα. Οι επικρίσεις που διατυπώθηκαν τόσο από τον Soave όσο και από τον Κοραή αποδείχθηκαν τελικά ορθές. Με τις γλωσσικές αυτές θεωρίες βρισκόμαστε εμπρός σε μια ορθολογιστική αντιμετώπιση του φαινομένου της γλώσσας, που αντιμετωπίζεται με τρόπο στατικό, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η εξελικτικότητά της, στοιχείο το οποίο πρόβαλε αργότερα ο ρομαντισμός.

Οι Ιδεολόγοι

Η σημαντικότερη περίοδος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού αποτελεί η κορύφωσή του στα χρόνια 1800-1821. Συμπίπτει με το μεγάλο κεφάλαιο των επιδράσεων που άσκησε ο κύκλος των Ιδεολόγων. Ο ηρωικός, επαναστατικός νεοκλασικισμός και οι επιστημονικές θεωρίες που καλλιεργούν οι Ιδεολόγοι επηρεάζουν τους Έλληνες σε σημαντικό βαθμό: Cabanis, Thurot, Condillac,

Lalande, Brisson, Volney, Destutt de Tracy (*Éléments d' Idéologie*), και ακόμη οι αντιλήψεις του Daupou για την ιστορία, οι ελληνιστές Étienne Clavier, D'Ansse de Villosion, Sainte-Croix, ο «ανατολιστής» (orientaliste) Silvestre de Sacy, οι γλωσσολογικές θεωρίες του De Gérando, η πολιτική οικονομία του Jean-Baptiste Say. Εκπροσωπούν για τους Έλληνες στοχαστές τις πλέον προωθημένες αντιλήψεις στον φιλοσοφικό και πολιτικό τομέα. Συχνές αναφορές στους Ιδεολόγους επισημαίνονται στον προεπαναστικό τύπο, στις στήλες του *Λόγιου Ερμή*, του *Φιλολογικού Τηλεγράφου*, της *Αθηνάς* και της *Μέλισσας*, καθώς τα 'εγκυκλοπαιδικά' αυτά περιοδικά αντλούν την ύλη τους κατεξοχήν από τα έντυπα των Ιδεολόγων (*Décade philosophique*, *Revue Encyclopédique*, *Magasin Encyclopédique*). Γοητευμένοι από την πρόοδο των επιστημών στη Γαλλία, οι Έλληνες διανοούμενοι που σπουδάζουν στο Collège de France και στην École Polytechnique, όπως ο Δωρόθεος Πρώιος, ο Δανιήλ Φιλιππίδης και ο Βενιαμίν Λέσβιος, θα μεταφέρουν στον ελληνικό χώρο την επιστημονική σκέψη των Lavoisier, Lalande και Brisson.

Η έννοια «**ιδεολογία**» αποτελεί νεολογισμό της εποχής: διάφοροι λεξικογραφικοί τύποι προέκυψαν από την προσπάθεια μεταφοράς της στην ελληνική γλώσσα. Το ρήμα *ειδέναι* και η έννοια *ιδέα* συνετέλεσαν έτσι ώστε η ιδεολογία άλλοτε να αποδοθεί ως «ειδεολογία» και άλλοτε ως «ιδεαλογία». Η τελική μορφή του όρου *ιδεολογία* ανήκει στον Κοραή, ο οποίος εισήγαγε στο ελληνικό λεξιλόγιο και έναν άλλον κρίσιμο γαλλικό νεολογισμό της περιόδου, εκείνον του *πολιτισμού* από το *civilisation*. Αυτός ο παλαιός μαθητής της Ιατρικής Σχολής του Montpellier και προσωπικός φίλος του ιατρού Philippe Pinel, ο οποίος έδωσε καινούργια ώθηση στη μελέτη των ψυχικών φαινομένων, υιοθέτησε από το πρόγραμμα της ιδεολογίας αντιλήψεις για την ενιαία επιστήμη του ανθρώπου στον φυσικό τομέα, τον πολιτικό και τον ηθικό. Αναγνωρίζει το μέγεθος της σκέψης των Montesquieu, Condorcet και Cabanis και στα μνημειώδη Προλεγόμενά του στην έκδοση του ιπποκρατικού *Περί αέρος, ύδατος και τόπων* (Παρίσι 1800) συγκλίνει στις θεωρίες τους για την επίδραση του κλίματος, για τον πολιτισμό και την τάση του ανθρώπου για τελειοποίηση (*perfectibilité*). Τα βασικά κοινά σημεία ανάμεσα στο έργο του Κοραή και στη σκέψη των

Ιδεολόγων παραμένουν οι αντιλήψεις τους περί ηθικής ως επιστήμης των ηθών και γενικότερα ως επιστήμης της ευδαιμονίας. Η φιλοσοφική όψη της ιδεολογικής θεωρίας ως επιστήμης των ιδεών δεν κατέχει αντιθέτως σημαντική θέση στο κοραϊκό έργο, παρόλο που σε πολλά σημεία ο Κοραΐς αποδέχεται την ανάγκη συνένωσης της λογικής με τη γενική γραμματική και απομακρύνεται από τη θεωρητική μεταφυσική και την καντιανή προσέγγιση της φιλοσοφίας, γεγονός που χαρακτηρίζει τους Ιδεολόγους στο σύνολό τους. Είδαμε πως από το βήμα της «Εταιρείας των Ανθρωποτηρητών», όργανο των Ιδεολόγων, ο Κοραΐς εκφωνεί το περίφημο *Υπόμνημά* του (Παρίσι 1803) και σκιαγραφεί την κατάσταση της ελληνικής παιδείας και οικονομίας. Κυρίως εκφράζει την αισιοδοξία του για την πνευματική αναγέννηση που συντελείται στα ελληνικά σχολεία χάρη στις μεταφράσεις γαλλικών φιλοσοφικών έργων, όπως της *Λογικής* του Condillac και ατενίζει το πολιτικό μέλλον της Ελλάδας με ενθουσιασμό.

Οι θεωρίες των Ιδεολόγων ενσωματώθηκαν στις φιλολογικές διαμάχες των Ελλήνων διανοουμένων σχετικά με τη γλώσσα και οι θέσεις τους εμφανίζονται κυρίως στη σημαντική διένεξη μεταξύ Αδαμ. Κοραή και Παναγιώτη Κοδρικά κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Ο Κοραΐς προσδίδει κοινωνική χροιά στις απόψεις που αναπτύσσει ενώ ο Παναγιωτάκης Κοδρικάς, μέλος της Οθωμανικής Πρεσβείας στο Παρίσι και επικριτής των Ιδεολόγων, προσπαθεί να τις απορρίψει. Τους κατονομάζει ως «αθέους δημαγωγούς» και συνεχιστές των Ιακωβίνων. Αντίθετα ο Κοραΐς επιμένει στην αυθεντική επαναστατική τους συνείδηση. Στη διένεξη αναμειγνύεται και ο ελληνιστής Κωνσταντίνος Νικολόπουλος, σημαντικός συλλέκτης βιβλίων και βιβλιοθηκάριος στο Institut de France, ο οποίος επιχειρεί να δώσει μια αντικειμενική εικόνα των Ιδεολόγων στο ελληνικό κοινό, δημοσιεύοντας τον Κανονισμό της «Εταιρείας των Ανθρωποτηρητών» και της «Société philanthropique de Paris» στο βραχύβιο ελληνικό περιοδικό *Μέλισσα*, που είχε ως τόπο έκδοσης το Παρίσι. Ένα άλλο στοιχείο, το οποίο γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτό είναι η επίδραση της ιστορικής αντίληψης των Ιδεολόγων και της ανάγκης να συλλάβουν το παρελθόν και τη γεωγραφική του εμβέλεια μέσα από την ανθρώπινη γεωγραφία. Στο πλαίσιο αυτής της προοπτικής εγγράφονται η ελληνική μετάφραση της *Γενικής Ιστορίας*

(*Histoire générale*) του Domairon (Βιέννη 1812) από τον Αθαν. Σταγειρίτη και οι συχνές αναφορές στο επιστημονικό έργο του Sylvestre de Sacy, στο Δοκίμιο του Σέργιου Ουβαρόφ περί των *Ελευσινίων Μυστηρίων* (Παρίσι 1816), στην έκδοση των *Μύθων* του Χαρίρι (Παρίσι 1818), στην έκδοση του *Pend-Nameh, ou le livre des Conseils de Ferrid-Eddin Attar* (Παρίσι 1819). Εξάλλου, θα πρέπει να αναφέρουμε εδώ τη διένεξη του ιατροφιλοσόφου Δημήτριου Αλεξανδρίδη, ανατολιστή και εκδότη του *Ελληνικού και Φιλολογικού Τηλεγράφου*, με τον Silvestre de Sacy σχετικά με τη φιλολογική έκδοση του *Αμπολφέδα* (Βιέννη 1807), βασισμένη σε χειρόγραφο της Αυτοκρατορικής Βιβλιοθήκης της Βιέννης. Δόθηκε επίσης ιδιαίτερη προσοχή, όπως είπαμε, στα έργα των ελληνοιστών του κύκλου των Ιδεολόγων καθώς οι εκδόσεις ελληνικών κειμένων, τις οποίες πραγματοποιούν, παρουσιάζονται με ευνοϊκά σχόλια στον *Λόγιο Ερμή* και στον *Φιλολογικό Τηλέγραφο*.

Όμως η ευκαιρία για να εισαχθούν οι φιλοσοφικές θεωρίες των Ιδεολόγων στην ελληνική παιδεία δόθηκε κυρίως από τις προσπάθειες ανανέωσης και αναδιοργάνωσης των ελληνικών Ακαδημιών στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, στις Κυδωνίες, στην Τεργέστη και αργότερα στην Ιόνιο Ακαδημία της Κέρκυρας κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα. Μεγάλη επίδραση στον τομέα αυτόν έπαιξε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση των *Écoles Centrales*: πολλά εγχειρίδια, τα οποία πρωτοχρησιμοποιούνται στη Γαλλία, μεταφράζονται τότε στα ελληνικά. Πρώτος ο Βενιαμίν Λέσβιος στα μαθήματά του στις Κυδωνίες, γύρω στα 1798, εισάγει τη διδασκαλία των φιλοσοφικών θεωριών του Destutt de Tracy. Αλλά και μεταβαίνοντας στην Ηγεμονική Ακαδημία του Βουκουρεστίου, εξακολουθεί να έχει ως γνώμονα στα φιλοσοφικά μαθήματα αυτές τις θεωρίες. Στον εναρκτήριο λόγο του στα 1818, ο οποίος δημοσιεύθηκε στον *Λόγιο Ερμή* και στον *Φιλολογικό Τηλέγραφο* της ίδιας χρονιάς, αναπτύσσει τον ορισμό της ιδεολογίας ενώ τα *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, που εκδίδει το 1820 στη Βιέννη, διαρθρώνονται με βάση τα *Éléments d'Idéologie* του Destutt de Tracy.

«Επειδή και η ιδεαλογία των νεωτέρων είναι ουδέν άλλο, ειμή έκθεσις των γνωστικών δυνάμεων είτε ανάλυσις του ανθρωπίνου

νοός, τούτου ένεκεν ον το παρόν κεφάλαιον έκθεσις των γνωστικών δυνάμεων, είναι ουδέν άλλο. ή η ιδεαλογία των νεωτέρων.»

(Βενιαμίν Λέσβιος, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, Βιέννη 1820, § 108)

Παρίσι από τη μια, Βιέννη από την άλλη, το εργαστήρι «της των Γραικών νέας φιλολογίας». Οι γερμανικές επιδράσεις δεν είναι διόλου ευκαταφρόνητες. Όλο και πιο πολυάριθμοι νέοι Βαλκάνιοι σπουδάζουν στην καμπή του 18ου και στον αρχόμενο 19ο αιώνα σε γερμανικά πανεπιστήμια. Το φιλοσοφικό πνεύμα του Kant, του Schelling, το παράδειγμα του Goethe καθώς και μια πλειάδα ονομάτων εισέρχονται στην ελληνική πνευματική ζωή μέσω των συγγραμμάτων τους που μεταφράζονται ή χρησιμοποιούνται για εκπαιδευτικούς σκοπούς: οι φιλοσοφικές ιδέες του Wilhelm Traugott Krug, οι ιστορικές αντιλήψεις των Johann Christoph Gatterer, Julius August Remer, Mathias Schröck Johann Gottfried Gruber, οι παιδαγωγικές του J. Campe, τα λογοτεχνικά έργα του Salomon Gessner, του Chr. M. Wieland, τα «αισθηματικά δράματα» του A. von Kotzebue, οι αισθητικές αντιλήψεις του A. G. Sulzer, κ.ά.

Η καντιανή φιλοσοφία

Ήδη από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα παρατηρείται, όπως είδαμε λίγο πρωτότερα, η εισδοχή της γερμανικής διανόησης στον νεοελληνικό χώρο. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να ερμηνευθεί με το συσχετισμό μιας ευρύτερης θεώρησης της πορείας του Διαφωτισμού στην Ευρώπη και με το γεγονός ότι τα αστικά κέντρα της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, με άμεσες εμπορικές σχέσεις με την Αυστρία και τη Γερμανία χάρη στον Ιωσηφισμό, θα δώσουν ώθηση προς τη γερμανική παιδεία. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι οι πρώτες μεταφράσεις γερμανικών φιλοσοφικών έργων στα νεοελληνικά οφείλονται σε Έλληνες των περιοχών αυτών (Ιωάννης Φουρναίος, Νικόλαος Βάρκοσης, Δημ. Ν. Δάρβαρης, Νικόλαος Ζερζούλης). Στο ίδιο ρεύμα ιδεών εντάσσεται ο Κωνσταντίνος Κούμας, όπως και ο Στέφανος Δούγκας, οι οποίοι στράφηκαν αποκλειστικά προς τη γερμανική διανόηση.

Μπορεί ο Φιλιππίδης να εκφράζει τον ενθουσιασμό του για τον Kant, ωστόσο, η εισαγωγή της συστηματικής διδασκαλίας της καντιανής

φιλοσοφίας στα ελληνικά σχολεία πραγματοποιήθηκε κατά κύριο λόγο με το τετράτομο έργο του Κ. Μ. Κούμα *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, που αποτελεί πλήρη επισκόπηση του γερμανικού φιλοσοφικού χώρου. Πηγές του Κούμα αποτελούν τα έργα πανεπιστημιακών διδασκάλων, των Wilhelm Traugott Krug, Jakob Friedrich Fries, Karl Heinrich Pölitz, Friederich Bouterwek και August Hermann Niemeyer. Μεγαλύτερη επίδραση άσκησε ο πρώτος, αφού το δεύτερο τμήμα του πρώτου τόμου του *Συντάγματος*, το οποίο τιτλοφορείται *Κρηπής της Φιλοσοφίας*, αποτελεί μετάφραση της *Fundamentalphilosophie* του Krug. Ακολουθεί πιστά το καντιανό σύστημα και τοποθετεί τον Κάντ στην ίδια γραμμή με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Θα δεχθεί τα τρία καίρια θέματα της καντιανής φιλοσοφίας: την κριτική μέθοδο, τη θεωρία της υπερβατολογικής σύνθεσης καθώς και την ύπαρξη του ηθικού νόμου ως κατηγορικού προστάγματος. Υπεραμύνεται του Κάντ σε κάθε κατηγορία σκεπτικισμού ή ιδεαλισμού, θεωρώντας την καντιανή αντιμετώπιση του προβλήματος της γνώσης ως πραγματιστική. Η κριτική φιλοσοφία, έργο της οποίας αποτελεί η αναζήτηση των ορίων της ανθρώπινης γνώσης, αποτελεί για τον Κούμα, μοναδική και αληθινή φιλοσοφία. Η μέθοδος της κριτικής φιλοσοφίας υπερέχει των δύο άλλων φιλοσοφικών μεθόδων, της δογματικής και της σκεπτικής (την τελευταία αυτή ονομάζει σχεδόν πάντοτε πυρρωνισμό). Ο Κούμας προσπαθεί να εντάξει τις επιτεύξεις των άλλων καντιανών φιλοσόφων, τα ονόματα των οποίων αναφέραμε προηγουμένως, μέσα στο πλαίσιο της κριτικής μεθόδου.

«Τόν Κάντιον επαίνεσα ως αρχηγόν της Κριτικής διδασκαλίας, το δε Σύνταγμά μου συνεπλήρωσα εκλεκτικώς φυλάξας τα αναντίρρητα εκείνου μέχρι της σήμερον, και παραλαβών από τους οπαδούς του, όσα μ' εφάνησαν ορθότερα, και συμποιώσας αυτά με τον ιδιαίτερόν μου τρόπον του θεωρείν τα πράγματα, όστις είναι εκάστου θεωρούντος ατόμου ίδιος, όλοι σχεδόν οι της Καντιακής σχολής υπέρμαχοι.»

(*Ερμής ο Λόγιος*, Η' (1818), σ. 493)

Την *a priori* συνθετική διαδικασία της ανθρώπινης γνώσης, την οποία ο Kant ονόμασε *transzendente* και η οποία αποκαλείται σήμερα υπερβατολογική, ο Κούμας επέμενε να την αποδώσει με τους όρους

«διαβατική σύνθεσις». Η καντιανή υπερβατολογική σύνθεση, όπως μας την παρουσιάζει ο Κούμας, είναι ιδωμένη μέσα από τα έργα του Krug. Η γνώση εμφανίζεται ως σύνθεση του *ειδέναι* και του *είναι*, του εννοήματος και του πράγματος. Όσο για το τρίτο καίριο ζήτημα της καντιανής φιλοσοφίας, τον ηθικό νόμο, αυτός απαντάται, όπως διαμορφώθηκε από τον Kant στην *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* και στην *Kritik der praktischen Vernunft*. Για τον Κούμα, όπως και για τον Kant, ο ηθικός αυτός νόμος είναι αυτόνομος και προσδιορίζει «το είδος των πράξεων του ανθρώπου εν γένει». Με την παρουσίαση της εισδοχής της καντιανής προβληματικής στον νεοελληνικό χώρο θα κλείσουμε τη σύντομη αυτή επισκόπηση της νεοελληνικής φιλοσοφίας την εποχή του Διαφωτισμού, λίγο πριν από την έναρξη του Αγώνα. Εκείνο που θα μπορούσαμε να προσθέσουμε, ως έναν απολογισμό, είναι ότι η προσπάθεια που συντελέστηκε κατά την εποχή αυτή υπήρξε σημαντική για την εμπέδωση των φιλοσοφικών προβλημάτων των αρχών του 19ου αιώνα και θα θέσει γερά θεμέλια της περαιτέρω ανάπτυξης του φιλοσοφικού λόγου στο νεότερο ελληνικό κράτος.

Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός δέχθηκε και αφομοίωσε με εκλεκτικό τρόπο διάφορες τάσεις που χαρακτηρίζουν τα αντίστοιχα δυτικά ρεύματα. Το τέλος του δεν ήταν παρά μια αρχή για την πολιτική ιστορία των Βαλκανίων. Γιατί αν και ήδη από την εποχή του Ρήγα είχε κατατεθεί η ουτοπική ιδέα ενός βαλκανικού πολυ-εθνικού κράτους με τον τίτλο «Ελληνική Δημοκρατία», ο Διαφωτισμός κατέληξε στο σχηματισμό των σύγχρονων κρατών. Ο αιώνας του Διαφωτισμού στη Νοτιο-ανατολική Ευρώπη βασίστηκε στην πολυεθνικότητα που προσέφερε η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Με τη συνεκτική αυτή βάση, και μετά από μια μακρά πορεία αφύπνισης, δρώντας καταλυτικά, συνετέλεσε στην ανάδυση των εθνικών παραδόσεων.

Βιβλιογραφία

- [**Αδαμάντιος Κοραΐς**], *Adamantios Korais and the European Enlightenment*, Edited by **Paschalis M. Kitromilides**, *SVEC*, Οξφόρδη 2010. [Κείμενα των **Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, Ρωζάνης Αργυροπούλου, Peter Mackridge, Μ. Πασχάλη, Άννας Ταμπάκη**, κ.ά.]
- Άλκης Αγγέλου**, *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Ερμής, Νεοελληνικά μελετήματα αρ. 9, 1988.
- , *Των Φώτων Β'. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1999.
- Ρωζάνη Δ. Αργυροπούλου**, *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον ρομαντισμό*. Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2003.
- , *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δεκάτου ογδόου αιώνα*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2003².
- , *Προσεγγίσεις της νεοελληνικής φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2004.
- Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη**, *Νεοελληνική αισθητική και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1989.
- , *Νεοελληνική φιλοσοφία. Πρόσωπα και θέματα*, εκδόσεις Τολίδη, Αθήνα 1993.
- Κ. Θ. Δημαράς**, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, Νεοελληνικά μελετήματα αρ. 2, 1985⁴.
- G. P. Henderson**, *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού 1620-1830. Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, μετ. Φ. Κ. Βώρου, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1994².
- Γιάννης Καράς**, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, τ. Α'-Β'-Γ', Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1992-1994.
- Γρηγόρης Καραφύλλης**, *Η φιλοσοφική προβληματική του Δημητρίου-Δανιήλ Φιλιππίδη. Στην ευρυχωρία του Νεοελληνικού και Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993.
- Π. Μ. Κιτρομηλίδης**, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μετ. Στέλλας Νικολούδη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996.
- , *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18 αιώνα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2004².
- Παναγιώτης Κονδύλης**, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988.

Λίνος Κ. Μπενάκης, *Μεταβυζαντινή φιλοσοφία: 17ος-19ος αιώνας. Έρευνα στις πηγές*, Αθήνα, Παρουσία, 2001.

Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-Εργογραφία, 1700-1754*, β' έκδοση, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1998.

Παναγιώτης Χρ. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005.

Αλέξανδρος Κ. Παπαδερός, *Μετακένωσις. Ελλάδα – Ορθοδοξία – Διαφωτισμός κατά τον Κοραή και τον Οικονόμο*. Μετάφραση από τη γερμανική έκδοση Εμμανουήλ Γεωργουδάκης. Επιμέλεια κειμένου: Γεώργιος Βλαντής. Προλογίζει ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Διευθυντής του ΙΝΕ/ΕΙΕ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης. Επιμέλεια εκδόσεως Δημήτρης Κ. Κόκκινος, Εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2010.

Ρήγα Βελεστινλή Απαντα τα Σωζόμενα, 5 τόμοι, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000-2002 [Γενική Επιμέλεια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης]

Α. *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*. Εισαγωγή – Επιμέλεια – Σχόλια: **Παναγιώτης Σ. Πίστας**.

Β. *Φυσικής Απάνθισμα διά τους Αγχίνους και Φιλομαθείς Έλληνας*. Εισαγωγή – Επιμέλεια – Σχόλια: **Κώστας Θ. Πέτσιος**.

Γ. *Ο Ηθικός Τρίπους*. Εισαγωγή: **Αννα Ταμπάκη**, Φιλολογική Επιμέλεια: **Ines di Salvo**.

Δ. *Νέος Ανάχαρσις*. Εισαγωγή – Επιμέλεια – Σχόλια: **Αννα Ταμπάκη**

Ε. *Νέα Πολιτική Διοικήσεις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*. Εισαγωγή – Επιμέλεια – Σχόλια: **Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης**.

Αννα Ταμπάκη, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004.

———, *Το Νεοελληνικό θέατρο (18ος-19ος αι.)*. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις, Αθήνα, Δίαυλος, 2005.

Νίκος Ψημμένος, *Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 έως το 1821. Ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια*, τ. Α'-Β', Αθήνα, Γνώση, 1988-1989.

———, *Μελετήματα νεοελληνικής φιλοσοφίας. Α' Οι πηγές της νεοελληνικής φιλοσοφίας*, Ιωάννινα, εκδόσεις Δώτιον, 2004.

ΛΟΓΙΟΙ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

BENIAMIN ΛΕΣΒΙΟΣ (Πλωμάρι Λέσβου 1759 - Ναύπλιο 1824). Ιερομόναχος, του οποίου το κατά κόσμο ονομα υπήρξε πιθανότατα Βασίλειος Γεωργαντής ή Γεωργαντέλλης, ή Κσαρρέ. Σπούδασε στον Άθωνα, στη Χίο, στις Κυδωνίες, στη Πίζα και στο Παρίσι κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης. Διευθυντής της Ακαδημίας των Κυδωνιών (1798-1812) και για μικρότερα χρονικά διαστήματα των Ακαδημιών του Βουκουρεστίου και του Ιασιού. Γνώρισε διώξεις από την επίσημη Εκκλησία για αθεΐα και υπέβαλε το 1805 ομολογία πίστεως. Μέλος της Φιλικής Εταιρείας και αγωνιστής του 1821 διετέλεσε αξιωματούχος της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδας, παραστάτης Πελοποννήσου και Αρμοστής του Αιγαίου. Έγραψε και εξέδωσε έργα μαθηματικά, φυσιογνωστικά και φιλοσοφικά: *Στοιχεία Αριθμητικής* (Βιέννη 1818), *Γεωμετρίας Ευκλείδου στοιχεία* (Βιέννη 1820), *Στοιχεία της μεταφυσικής* (Βιέννη 1820)· τα *Στοιχεία ηθικής* εκδόθηκαν πρόσφατα, ενώ παραμένουν ανέκδοτα τα *Στοιχεία Φυσικής*, τα *Μετεωρολογικά σχήματα*, τα *Στοιχεία Άλγεβρας* και η *Τριγωνομετρία*. Η διδασκαλία του για το «πανταχρήκιντο» απηχεί στοιχεία των φυσικών θεωρήσεων της εποχής του.

ΒΕΛΕΣΤΙΝΑΗΣ ΡΗΓΑΣ (Βελεστίνο Θεσσαλίας [αρχ. Φεραί] 1757 - Βελιγράδι 1798). Στο όνομα της γενέτειράς του οφείλει και την προσωνυμία Βελεστινλής. Αναφέρεται πως σπούδασε στο σχολείο της Ζαγοράς Πηλίου. Άλλη παράδοση τον θέλει να διδάσκει μετά την αποφοίτησή του στο γειτονικό χωριό Κισσός. Μετά το 1774 ή κάπως αργότερα, ο Ρήγας αναχωρεί για την Κωνσταντινούπολη και από εκεί, μέσα στη δεκαετία του 1780, για τη Βλαχία. Ενδεχομένως υπηρέτησε ως γραμματικός στην αυλή του λόγιου ηγεμόνα Νικολάου Καρατζά, μεταφραστή έργων του Βολταίρου. Το 1788, ο Ρήγας, εγκατεστημένος στη Βλαχία, είναι ήδη αρκετά ευκατάστατος. Μπαίνει στην υπηρεσία της μεγάλης ρουμανικής οικογένειας των Μπραγκοβάνων, του Νικολάου (1787-1782) και του ανεψιού του Γρηγόριου (1792). Ίσως υπήρξε και γραμματικός του Νικολάου Μαυρογένη. Στο πνευματικό κλίμα του Βουκουρεστίου, ο Ρήγας συνδέθηκε με τον Ιώσηπο Μοισιόδακα, τον οποίο τίμησε αργότερα ως δάσκαλό του, και με πολλούς αξιόλογους Έλληνες λογίους στον κύκλο του Καταρτζή: τους Κωνσταντά, Φιλιππίδη, Κοδρικά, Δούκα, Κωνστ. Σταμάτη, τον ποιητή Αθανάσιο Χριστόπουλο καθώς επίσης και με φιλελεύθερους Γάλλους διπλωμάτες και διανοούμενους. Μέσα στη δεκαετία του 1790, σε δύο διαδοχικά ταξίδια του στη Βιέννη, όπου συνόδευσε τον τοπικό άρχοντα Χριστόδουλο Κιρλιάνο, ξεδίπλωσε την εκδοτική και εθνεγερτική του δραστηριότητα. Στην πρώτη

του επίσκεψη (Ιούν. - Δεκ. 1790), ο Ρήγας έφερε μαζί του κάποιες μεταφράσεις του, που πήραν το δρόμο του τυπογραφείου: το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, το *Φυσικής Απάνθισμα διά τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας*, ενώ είχε ημιτελή μετάφραση του *Πνεύματος των νόμων* του Montesquieu. Στη δεύτερη επίσκεψή του στη Βιέννη (1796-1797) το εκδοτικό του πρόγραμμα έγινε πιο ρηξικέλευθο: *Ηθικός Τρίπους*, *Νέος Ανάχαρσις* που συνοδεύεται από τη *Χάρτα της Ελλάδος* και *Νέα πολιτική διοίκησις* (περιείχε τη Διακήρυξη των «Δικαίων του Ανθρώπου», σχέδιο πολιτεύματος για την «Ελληνική Δημοκρατία», με βάση το επαναστατικό σύνταγμα των Ιακωβίνων του 1793, και τον *Θούριο*). Τα επαναστατικά φυλλάδια που αποτελούσαν το *Εγκόλπιον* κατασχέθηκαν «επί του πιεστηρίου», όταν οι αυστριακές αρχές εισέβαλαν στο τυπογραφείο των Μαρκιδών-Πουλίου και συνέλαβαν τον Ρήγα και τους συντρόφους του. Υπέστη μαρτυρικό θάνατο στο Βελιγράδι το 1798.

ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ ΕΥΓΕΝΙΟΣ (Κέρκυρα 1716 - Μονή Αλεξάνδρου Νέφσκη κοντά στη Μόσχα 1806). Ιεροδιάκονος, βιβλιοθηκάριος και σύμβουλος της Αικατερίνης Β' της Ρωσίας (1772-1774), Αρχιεπίσκοπος Σλαβωνίας και Χερσώνος. Δίδαξε τη νεότερη φιλοσοφία σε διάφορες σχολές (Μαρουτσαία, σχολή Κοζάνης, Αθωνιάδα, Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης). Αναγνώρισε, από τους πρώτους, τη σημασία του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και μετέφρασε στα ελληνικά τους John Locke, Antonio Genovesi, J. B. Du Hamel, Edme Pourchet, J. Fr. Wucherer, Christian Wolff, A. Tacquet, κ. ά. Οι φιλοσοφικές του εργασίες (εγχειρίδια), οι περισσότερες γραμμένα σε αρχαϊζουσα γλώσσα, έχουν πρωτοποριακό χαρακτήρα και πραγματεύονται με εκλεκτικό τρόπο, θέματα φιλοσοφικά, θεολογικά, κοσμολογικά, φυσιογνωστικά, μουσικά και φιλολογικά. Συνταιριάζοντας τους αρχαίους με τους νεότερους φιλοσόφους, η *Λογική* του καθιερώθηκε για πολλά χρόνια ως εγχειρίδιο μελέτης των προβλημάτων της φιλοσοφίας. Ο Βούλγαρης προσδέθηκε στο σχήμα του «πεφωτισμένου απολυταρχισμού», την περίοδο ιδίως που εγκαταστάθηκε στην ρωσική αυλή. Τότε μετέφρασε αρκετά πολιτικά φυλλάδια του Βολταίρου, με στόχο να αυξήσει την ρωσική επιρροή στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου.

ΘΕΟΤΟΚΗΣ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ (Κέρκυρα 1731 - Μόσχα 1800). Ιερωμένος, σπούδασε στα πανεπιστήμια της Μπολόνιας και Πάδοβας φιλοσοφία, ιατρική, φυσική και μαθηματικά. Δίδαξε στο Κοινό Φροντιστήριο της Κέρκυρας, στη Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης και στην Ακαδημία του Ιασίου. Συνέβαλε ιδιαίτερα στη μετάδοση των επιτευγμάτων της δυτικής επιστήμης και ιδιαίτερα των θεωριών του Newton.

ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ ή ΦΩΤΙΑΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (Κωνσταντινούπολη; περ. 1730 - Βουκουρέστι 1807). Φοίτησε στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου και, ως

νομομαθής, διατέλεσε Μέγας Λογοθέτης και Μέγας Κλουτζιάρης της Βλαχίας. Αποδέχεται στις μεταρρυθμιστικές του προσπάθειες της νεοελληνικής παιδείας, αρχικά την χρήση του «φυσικού ύφους», το οποίο εγκαταλείπει το 1791 για την «αιρετή γλώσσα». Παραμένει πιστός στον Αριστοτέλη και συγχρόνως προσπαθεί να εισαγάγει στο ελληνικό χώρο τις φιλελεύθερες ιδέες της *Γαλλικής Εγκυκλοπαιδείας* και των φιλοσόφων του 18ου αιώνα· επικρίνει τον σκεπτικισμό και τον φανατισμό. Σε μια σειρά από δοκίμια επεξεργάζεται τον ορισμό του φιλοσόφου και παρέχει παιδαγωγικές συμβουλές για τις αλλαγές της νεοελληνικής παιδείας.

ΚΟΡΑΗΣ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ (Σμύρνη 1748 - Παρίσι 1833). Φοίτησε στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης και έμαθε γαλλικά, ιταλικά, γερμανικά και λατινικά. Από τον παππού του, έμπορο και λόγιο Διαμαντή Ρύσιο, κληρονόμησε την πλούσια βιβλιοθήκη του. Το 1772, πήγε στο Άμστερνταμ, όπου επί έξι χρόνια ασχολήθηκε χωρίς επιτυχία με τις εμπορικές υποθέσεις του πατέρα του. Τότε, εκδηλώθηκε και το ενδιαφέρον του για την ιατρική. Επέστρεψε στη Σμύρνη για να ξαναφύγει, τώρα για το Μονπελιέ, όπου εγγράφεται στην περίφημη Ιατρική Σχολή. Παράλληλα, επιδόθηκε στη μελέτη αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων. Στο Παρίσι εγκαταστάθηκε το 1788 και ως αυτόπτης μάρτυς συγκλονίστηκε από τη Γαλλική Επανάσταση. Εγκαταλείπει την ενασχόληση με την ιατρική και ξεκινά τη φιλολογική του σταδιοδρομία με στόχο την πνευματική ανόρθωση του Γένους. Προβάλλει την κοινωνική προσφορά της φιλοσοφίας και συνδέεται με το πολιτικό και φιλοσοφικό κίνημα των Γάλλων Ιδεολόγων. Με την έναρξη της Επανάστασης, παρά τους ενδοιασμούς του σχετικά με την ωριμότητα της στιγμής, επιδίδεται σε μελέτες νομομαθούς ώστε να προσφέρει στους Έλληνες την κατάλληλη πολιτική αγωγή· συγχρόνως κινητοποιεί πατριωτικούς και φιλελληνικούς κύκλους, προσπαθώντας να δια φωτίσει τη διεθνή κοινή γνώμη και να εμψυχώσει τους αγωνιστές. Τα τελευταία του χρόνια σφραγίσθηκαν από την αντικαποδιστριακή του πολεμική. Οι γλωσσικές του θεωρίες περί της «μέσης οδού» βρέθηκαν συχνά στο επίκεντρο ιδεολογικών αντιπαραθέσεων που γνώρισε η νεοελληνική κοινωνία ως τις μέρες μας.

ΚΟΥΜΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (Λάρισα 1777 - Τεργέστη 1836). Γόνος εύπορης οικογένειας γουναράδων, μαθήτευσε κοντά στον σοφό διδάσκαλο του Τυρνάβου, Ιωάννη Πέζαρο και στο γιατρό και μαθηματικό Σπυρίδωνα Ασάνη στα Αμπελάκια. Η διδακτική του σταδιοδρομία άρχισε το 1798 στο Ελληνικό Σχολείο της Λάρισας και συνεχίσθηκε στο σχολείο της Τσαριτσάνης και στα Αμπελάκια. Το 1804 μεταβαίνει στη Βιέννη, όπου συμπλήρωσε τις σπουδές του και εξέδωσε έργα του. Το 1809 πηγαίνει στη Σμύρνη και διδάσκει στο νεοσύστατο Φιλολογικό Γυμνάσιο· το 1817 επιστρέφει στη Βιέννη για να εκδώσει συγγράμματά του προς χρήση των μαθητών του στη Σμύρνη. Το 1819, ανακηρύχθηκε διδάκτορας της φιλοσοφίας του

πανεπιστημίου της Λειψίας και αντεπιστέλλον μέλος των Ακαδημιών του Μονάχου και του Βερολίνου. Επιστρέφει στη Σμύρνη το 1820, όμως με την έκρηξη του Αγώνα καταφεύγει στην Τεργέστη και αργότερα στη Βιέννη, όπου και συλλαμβάνεται για συμμετοχή στη Φιλική Εταιρεία. Επιστρέφει στην Τεργέστη το 1827 και το 1835 αναλαμβάνει τη διεύθυνση του εκεί Ελληνικού Σχολείου. Παρά τις επανειλημμένες προσκλήσεις για να διδάξει στην Ελλάδα, προτίμησε να παραμείνει στην Τεργέστη, όπου και απεβίωσε το 1836.

ΜΟΙΣΙΟΛΑΕ ΙΩΣΗΠΟΣ (Τσερναβόδα, περ. 1725 - Βουκουρέστι 1800).

Εξελληνισμένος λόγιος, υπήρξε μαθητής στις σχολές της Θεσσαλονίκης και της Σμύρνης, του Ευγενίου Βούλγαρη στη Αθωνιάδα, ο ιεροδιάκονος αυτός ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη Πάδοβα και πραγματοποίησε ταξίδια στην Κεντρική Ευρώπη. Διηύθυνε την Ηγεμονική Ακαδημία του Ιασίου (1765-1777), όπου στα μαθήματά του επέκρινε τη *Λογική* του Βούλγαρη και πρόβαλε την «υγιή φιλοσοφία», απαλλαγμένη από τον αριστοτελισμό. Οι κοινωνικές αντιθέσεις που προκάλεσαν οι παραδόσεις του στο Ιάσιο φανερώνουν το αντιδραστικό πνεύμα που επικρατούσε. Στις παιδαγωγικές του αντιλήψεις δέχθηκε την επίδραση του John Locke. Μετέφρασε την *Ηθική φιλοσοφία* του Ludovico Muratori (Βενετία 1761-1762). Άλλα του έργα είναι η *Θεωρία της Γεωγραφίας* (Βιέννη 1768) και οι *Σημειώσεις Φυσιολογικάί* (Βουκουρέστι 1784).

ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ [ο εξ Οικονόμων] (Τσαριτσάνη Θεσσαλίας 1780 -

Αθήνα 1857). Κατάγεται από λόγια κληρική οικογένεια. Μαθαίνει τα πρώτα του γράμματα κοντά στον πατέρα του, μετά συνεχίζει στα Αμπελάκια, σημαντικό κέντρο παιδείας της εποχής, όπου διδάχθηκε και τη γαλλική γλώσσα από τον ιατρό Ζήση Κάβρα. Εξαιρετικά ευφυής, στάθηκε ουσιαστικά αυτοδίδακτος αφού άλλες μεθοδικές σπουδές δεν έκανε. Υπήρξε οργανικά δεμένος με την Εκκλησία· το 1801 χειροτονείται διάκονος και το 1805 διαδέχεται τον πατέρα του ως οικονόμος επισκοπής. Διδάσκει στο σχολείο της Τσαριτσάνης. Εκπόνησε σε νεαρή ηλικία έμμετρη μετάφραση, σε ηρωικούς στίχους, των *Περιπετειών του Τηλεμάχου* του Φενελόν και αργότερα συνέθεσε τη χαμένη τραγωδία «Ο τελευταίος Κωνσταντίνος». Η φήμη του και η φιλία του με τον Κ. Κούμα τον φέρνουν στη Σμύρνη (1809-1819), όπου πρωτοστατεί στην εδραίωση του 'προοδευτικού' Φιλολογικού Γυμνασίου της πόλης, σε κλίμα καθαρά κοραϊκό. Το 1814, μετά την αποχώρηση του Κούμα, γίνεται Σχολάρχης. Πρόκειται για την πιο μαχητική περίοδο της ζωής του. Τότε διασκευάζει τον *Φιλάργυρο* (1816) του Μολιέρου (τον γνωστό μας *Εξηνταβελώνη*), συντάσσει και εκδίδει *Ρητορική* (1813) και τον πρώτο τόμο των *Γραμματικών* (1817), σύνθεση ποιητικής και αισθητικής. Με την προοδευτική στάση του προκάλεσε ως κληρικός την αντίδραση του Πατριαρχείου και υπέστη διώξεις. Με την έκρηξη του Αγώνα, ο Οικονόμος που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη καταφέρνει να διαφύγει στην

Οδησός, όπου εκφώνησε μάλιστα Λόγο επικήδειο για τον Γρηγόριο τον Ε'. Επιστρέφει στην Ελλάδα, στο Ναύπλιο στα 1834 και εγκαθίσταται στην Αθήνα το 1837. Αναπτύσσει έντονη συγγραφική δραστηριότητα, όμως έχει έρθει πλέον σε ρήξη με το πνεύμα του Διαφωτισμού και είναι πλέον υπέρμαχος της αυστηρής Ορθοδοξίας, σε αντιδιαστολή με πιο φιλελεύθερους κληρικούς, όπως ήταν στην αρχή ο Ν. Βάμβας και όπως παρέμεινε ως το τέλος του βίου του ο Θεόκλητος Φαρμακίδης.

ΠΑΜΠΛΕΚΗΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ (Μπαμπίνι Ξηρομέρου 1733 - Λειψία 1793).

Έζησε τα περισσότερα χρόνια της ζωής στη Βιέννη, διδάσκοντας τα εγκύκλια μαθήματα σε ελληνόπουλα. Εξέφραζε ακραίες αντιεκκλησιαστικές και δεϊστικές θέσεις, προκαλώντας την πολεμική του διδασκάλου του στην Αθωνιάδα Ευγενίου Βούλγαρη και της ορθόδοξης Εκκλησίας της Βιέννης. Τρεις μήνες μετά το θάνατό του αφορίστηκε από την Ιερά Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Μετέφρασε από τα γαλλικά το έργο *Η αληθής πολιτική* (Βενετία 1781) και έγραψε βασιζόμενος στην *Encyclopédie* το βασικό του βιβλίο *Περί φιλοσόφου, φιλοσοφίας, μεταφυσικών, πνευματικών και θείων αρχών* (Βιέννη 1786).

ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ - ΔΑΝΙΗΛ (Μηλιές περ. 1755 - Μπάλτες Βεσσαραβίας

1832). Ιεροδιάκονος, σπούδασε στις Μηλιές, στον Άθωνα, στη Χίο, στην Κωνσταντινούπολη, στο Βουκουρέστι και στο Παρίσι την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης. Ενδιαφέρθηκε για το πρόβλημα της γλώσσας, την οποία συνέδεσε με τη γνωσιοθωρία. Στην *Απόπειρα αναλύσεως του νοουμένου* (Λειψία 1817) θέλησε να κατασκευάσει ένα γλωσσικό όργανο ικανό να αποδώσει τις φιλοσοφικές και επιστημονικές ιδέες. Νομιναλιστής, μετέφρασε τη *Λογική* του Condillac (Βιέννη 1801).

ΨΑΛΙΔΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (Ιωάννινα 1767 - Λευκάδα 1829). Συμπλήρωσε τις εγκύκλιες

σπουδές του στα σχολεία της γενέτειράς του καθώς επίσης και στην Πολτάβα της Ουκρανίας και στη Βιέννη. Αναλαμβάνει το 1796 στα Ιωάννινα τη διεύθυνση της Μαρουτσαίας και αργότερα της Καπλάνειας Σχολής. Στη Βιέννη εξέδωσε τον πρώτο τόμο της *Αληθούς ευδαιμονίας* (1791) και τα *Καλοκινήματα* (1795), όπου επικρίνει τον Ευγένιο Βούλγαρη. Τα περισσότερα φιλοσοφικά του έργα παραμένουν ανέκδοτα.